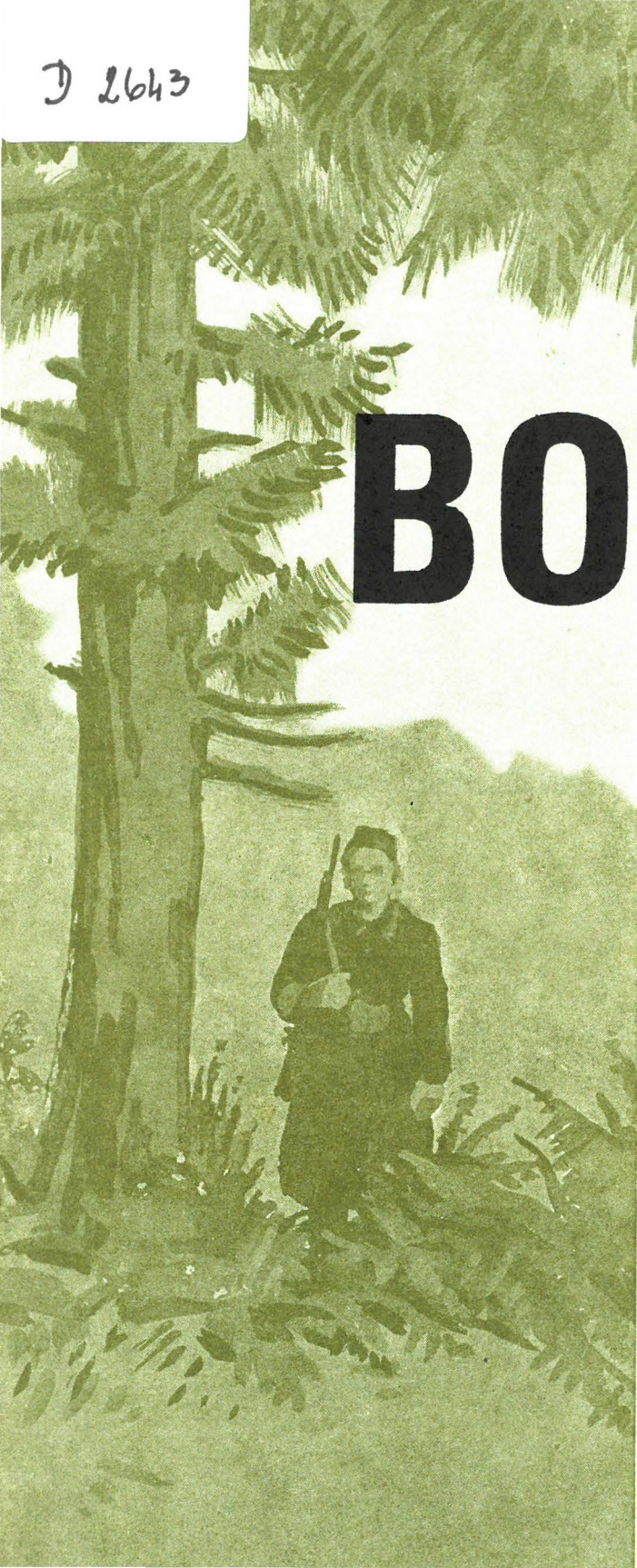

D 1643

1974

BOREC

**Med ofenzivo od Save
do Krke**

**Satan, njegovo delo
in smrt**

**Iz Polhograjskih
Dolomitov na Primorsko**

Izžgani od sonca in žeje

**Narodnoosvobodilna
tematika v »moderni«
literaturi**

**Ob retrospektivni
razstavi Krsta Hegedušića**

4

BOREC 4/74 ☆ XXVI

Revija za zgodovino NOB in ohranjevanje revolucionarnih tradicij

Ustanovitelj revije: Republiški odbor Zveze borcev Slovenije

Izdajatelj: Založba Borec

Urejuje uredniški svet: Lado Ambrožič ml., France Filipič, dr. Tone Ferenc, Ivan Križnar, Radko Polič, predsednik sveta, dr. Miro Stiplovšek, namestnik predsednika sveta in Zima Vrščaj

Glavni in odgovorni urednik: Črtomir Šinkovec

Borec izhaja v nakladi 2700 izvodov in v 300 izvodih v polah

Uredništvo sprejema sodelavce in bralce vsak dan od 9. do 12. ure

Rokopise pošiljajte na naslov: Uredništvo »Borca«, Ljubljana 61000, Beethovnova 10

Poštni predal 203, telefon 21-901

Nenaročenih rokopisov in fotografij ne vračamo

Vsebina

- 193 **Franjo Veselko:** Med ofenzivo od Save do Krke
- 205 **Dr. Tone Ferenc:** Satan, njegovo delo in smrt
- 221 **Tone Kebe:** Iz Polhograjskih Dolomitov na Primorsko
- 227 **Taško Georgievski:** Izžgani od sonca in žeje
- 234 **Janez Gorjan:** Tolminska balada 1714
- 235 **Dr. Avguštin Lah:** Beseda ob letošnjih Kajuhovih nagradah
- 239 **Dušan Mevlja:** Narodnoosvobodilna tematika v »moderni« literaturi
- 244 **Janez Gorjan:** Golobar

Likovna umetnost

- 245 **Stane Kumar:** Ob retrospektivni razstavi Krsta Hegedušića
- 251 **Manko Golar:** Reflektor

Književnost — ocene

- 252 **Iztok Illich:** Vladimir Kavčič: Zapisnik — legenda
- 253 **Iztok Illich:** Karel Grabeljšek: Velika vera
- 254 **Črtomir Šinkovec:** Milan Guček: Šercerjeva brigada
- 256 **Prejeli smo v oceno**

Naročila in reklamacije pošljite na naslov: Založba Borec — za revijo »Borec«, Ljubljana, Beethovnova 10, telefon 22-607, poštni predal 203, ali na žiro račun pri SDK v Ljubljani 50101-603-45858, naročniki v tujini pa na račun pri Ljubljanski banki v Ljubljani 50100-620-107-32040-000-457. Celoletna naročnina znaša 50 dinarjev, polletna 25 dinarjev. Posamezna številka 5 dinarjev. Tisk: Tiskarna Ljudske pravice v Ljubljani

Franjo Veselko

Med ofenzivo od Save do Krke

Bataljon Cankarjeve se je iz bojov ob Savi v nočnem pohodu pomikal na jug h Krki. Zjutraj so iz megle prihajali partizani eden za drugim v dolgi vrsti. Najprej izvidnica, komandant in komisar na konjih, mitraljezci, pratež. S konj in mul, otovorjenih z minometi, težkimi mitraljezi, vrečami, kotli, se je kadilo in iz gobcev jim je kapala pena.

Borci so težko sopli navkreber in komaj prestavljali noge. Bili so blatni, kakor da so se valjali po tleh v borbi; obleka, jermenje, orožje je bilo umazano od ilovice. Od dežja izprani, revni nahrbtniki, vreče z vrvicami privezane, zaboji streliva so jih tiščali k tlom.

Iz kolone ranjencev je bilo slišati stokanje. Od daleč so bila nosila podobna krstam. Nosačem so že do krvi ožulila ramena, ki so se pod bremenom zvijala, mišice so trepetale. Noge so se jim že opotekale in klecale.

V zapuščeni vasi med požganimi hišami se je iz ruševin kakor strah nenadoma dvignila črno oblečena ženska. Koščene roke je v grozi, kakor da gleda pogreb, sklenila nad glavo in presunljivo kriknila v smrtno tišino: »Jezus! Marija!« Nato je zbežala in jokala; nekje med ruševinami je žalostno tulil zapuščen pes.

Bataljon se je ustavil v globokem kolovozu, ki se dviga ob robu gozda iz doline Temenice. Tu sta nasip in živa meja partizane popolnoma prikrila Nemcem. Nosači so odložili nosila in se zgrudili na tla do smrti izmučeni.

Ranjenci so bili pokriti z vojaškimi plašči, zglavja so imeli iz drobnega smrečja. Enemu se ni videla glava iz obvez, skozi katere je že pritiskala kri. Oficirju, komisarju, ki je imel okrvavljeno bluzo in roko v obvezi, so tovariši nežno pomagali s konja. Bolničarki sta dajali ranjencem krepčila. Pri vsakih nosilih sta pokleknili in narahlo dvignili ranjenčevo glavo. Ena je skrbno kakor otroku nastavila na usta čutaro s pijačo, druga je z žlico delila zdravila.

Iz gozda je stopila kmetica s košaro na glavi in culo v roki. Za njo je ob palici krevsal starec s čutaro prek ramen in z zelenko. Mati je spraševala po sinu in jokala

Prof. Franjo Veselko posveča pričujočo pripoved spominu na komisarja Frenka in komandanta Jureta, ki sta padla poleti 1944 na Notranjskem, obveščevalnega oficirja Emila, padlega v predhodnici 24. decembra 1943 pri Dobrniču, in še živečima komandantoma Džemu in Janu ter borcem Cankarjeve brigade sploh in njeni borbeni poti, ki jo je avtor prehodil v letih 1943 in 1944.

od sreče, ko je izvedela, da je živ in zdrav v bataljonu. Fantje so se ji zahvaljevali: »Dobra, dobra mamka! Kakor vaš Gašpar...«

»Kakšen Gašpar! Ivane, Ivane,« je po hrvaško zategnila, kakor znajo tam blizu Kočevskega.

»No, ja, Ivane, saj vemo,« so se ji nasmihali. »Presneti partizani, skrivate imena, pa vas babe le povsod ulovimo!«

Starec je obračal žepe, stresal tobak in ostanke čikov. Zanje so mu bili partizani še posebej hvaležni. Komandanta je obisk vznejevoljil, bal se je zaradi konspiracije, ko vsak trenutek lahko počí. Komisar mu je povedal, da je Gašparjeva mati, zato jo je zaupljivo poslušal. Ko je odšla iz Starega trga je na Hrvaškem že pokalo. Po Lujziji se vse tare nemške vojske in ljudje bežijo prek Kolpe na Slovensko.

Jure je poslal patrole in na dobrem mestu skril v zasedi mitraljeze. Bataljon je pripravil orožje. Nabite puške in strojnice so borci v grmovju neopazno namerili na sever, od koder se je nevidno približeval sovražnik. Po tleh so zložili granate in zaboje z mitralješkim strelivom; v škatlah so se kakor lepe igrače svetile rdeče pobarvane mine.

Megla se je dvignila kakor rahla koprena in odkrivala nebo. Posijali so prvi žarki, partizanom milostna tolažba lepega vremena, da se ne bo treba boriti v dežju in blatu. Potegnili je jutranja sapa, z drevja se je vsipalo listje — bilo je o vseh svetih — in rosa je škropila utrujene borce, ki so ležali pri orožju kakor ubiti. Komandant jim je dovolil kratek počitek. Žarenje cigaret je naraščalo in pojemalo kakor mirno dihanje borcev.

Komandant Jure ni počival. Stal je sredi med njimi; ob desnici mu je visela brzo-strelka, črn gumijev plašč nemškega oficirja mu je segal do tal. Nepremično je z daljnogledom opazoval obzorje, pobočje hriba, dolino pod sabo in iskal sovražnika. Stal je nepremično kakor kip iz črne kovine.

Spominjal se je preteklih borb v tej pokrajini, kako so rinile italijanske avtokolone, tanki iz Novega mesta in Trebnjega. Fašisti so prodirali v strelcih navzgor proti njim. Kje so že bile takrat razmeščene brigade, položaji protitankovcev, zasede? Živo se je zamislil in videl, kako se pomikajo mimo njegovih oči ovinki dolenjskih cest, robovi gozdov, proga, bunkerji, iz katerih sika ogenj mitraljezov. V samogovoru je reševal uganko: »Povsod smo se tolkli. In koliko je bilo fašistov! Pa nas niso, mi smo njih. Ljudstvo je z nami. Glej, koliko vojske!«

Komandantu so od ponosa zasijale modre oči ob pogledu na bataljon. Zadovoljno si je otrl potno čelo, pogladil bujne, rumene lase, ki so mu silili izpod titovke.

Ni pozabil za hrbtom na cesto ob Krki; tam so mostovi že porušeni. Švabi so začeli ofenzivo, rinejo od morja na Brod na Kolpi. Kam dalje? V Belo krajino, Rog? Tam so bolnišnice, strelivo. Ponjo je že poslal pred dnevi. Kje se mude tako dolgo? Suha krajina je še prosta.

Rahlo brnenje je preletelo ozračje. Tanki? Zdrnil se je in ostro prisluhnil. Zopet vsenaokoli mir, sumljiva tišina, nobenega strela.

»Samo, da dobim s štabom zvezo!« je presojal svoj položaj, gledal na zemljevid in pisal. Prihitel je kurir in prevzel pismo. Jure mu je še razložil smer in ga potrepljal po rami. Kurir se je zadovoljno nasmehnil in odhitel.

Za hribom v temnem gozdu, v pravi partizanski trdnjavi, so zakrivale kraško kotanjo stoletne smreke. Košate veje so se stezale kakor roke nad njo in spletale gosto streho. Iz nje so s skovikanjem zletele velikanske sove.

Tu so pratežniki zakurili ognje. Mesarji so ubili vola, vlekli z njega kožo, sekali, kuharji so rezali meso in ga metali v kotle. Ujeti Nemci so lupili krompir. Raztovorjene mule in konji, privezani k deblom, so utrujeni sklanjali glave do tal. Zdelo

Avtor tega prispevka Franjo Veselko (na desni), kot član kulturniške skupine in fotoreporter Cankarjeve brigade, in Ivan Kronovšek, član gospodarske komisije, v Zagradcu novembra 1943

se je, kakor da bi se tiho pogovarjali in šepetali v ušesa svojim vodičem in komorašem, ki so ležali med njimi. Glave so imeli podložene s sedli. Ta ali oni je čistil puško, gledal skozi cev, drugi je repetiral pištolo.

Mimo je prišel komandant, jih opomnil, naj gledajo mulam na gobce, da ne bodo rigale in izdale Nemcem položaje. Pri ognjih se je ustavil za nekaj požirkov vroče pijače iz čutare, ki so mu jo ponudili kuharji. Naročil je: »Pohitite, kuhajte brez dima, drugače nam bodo skuhali Švabi hudičev golaž!«

Niso bili panikarji, svarilo pa so dobro razumeli in kurili z izluščeno suhladjjo.

V zaledju bataljona je na kolovozu, kjer se stekajo gozdne steze, pazil obveščevalec Gašpar. Ogrnjen je bil v kratko italijansko pelerino in se truden opiral na puško. Njegove neprespane, krvave oči so se skozi gozdno zaseko zazrle v Suho krajino.

»Koliko je tam naših grobov!« je pomislil, si pri tem popravil torbo z naboji in otipal bombe za pasom. Mrmral je, da jih švabske svinje ne smejo zalesti, si prižgal zadnji čik, da ga ne bi premagal spanec. Premišljeval je o svoji partizansčini, o dolgi poti. Zadnje čase po kapitulaciji Italije je že upal na konec. Vse, kar je slišal na političnih urah od komisarjev in bral, pa kaže: »Eh, še bo treba!«

Zopet je doma; spodaj se mu oglašajo slapovi Krke. Pozdravlja ga Rog. Pesem o sreči mu šumijo neizmerni gozdovi. Zrasel je v njihovem zelenem morju. Njegov oče jih je preklel, pustil dom in odšel v Ameriko, kjer ga je zasulo v rudniku. Mati je garala sama za tri kakor črna živina. On je hodil na delo v graščino k žagarjem. Strojem se je privadil igrati in les ga je ubogal kakor nobenega. Zadnji grof ga je na inženirjevo željo vzel za merilca pri gozdni upravi.

Takrat je agrarna reforma dvigala kmete proti grofu. Vasi bi rade gozdove in tudi on je že računal na kos. Fanči, ki je služila v mestu, je hotel vzeti, pa ni imel na kaj. Upravitelj, logarji, čuvaji, podkupljeni od grofa, so kakor graščinski psi priganjali ljudi in jih slepili, da bo najbolje, če ostane vse pri starem.

Kočevarji so začeli prvi glasno govoriti, da bo vrag vzel gnilo Jugoslavijo. Prišel bo Hitler in napravil red. Nekega dne so orožniki aretirali novega monterja iz Ljubljane. V delavnici, kjer je imel nočne sestanke, so našli skrite komunistične letake in časopise. Kočevarji so se mu smejali, ko so ga uklenili, Slovenci so bili prestrašeni. Grof in njegovi gostje iz Avstrije in Madžarske so se ravno vračali z lova židane volje, pijani. Grof je pljunil proti eskorti: »Komunistische Package! Weg mit ganzer jugoslavischer Bande!« Pijan je povedal, kar je trezen mislil. Zandarja nista nič razumela, mislila sta celo, da slišita pohvalo. Zato sta strumno pozdravila in salutirala pijani družbi, ki se je glasno krohotala. Kočevarji so ploskali posrečeni šali in za hrbtom hitlerjansko pozdravljali.

Tako je ubila stara Jugoslavija samo sebe. On ni pozabil monterjevih nauk. Po razpadu je vedel, da bodo Italijani nekoč odšli, kakor so prišli. Samo kdaj? Fanči mu je prva razlagala o osvobodilni fronti. Postala je kurirka in prinašala iz Ljubljane za prve partizane vse. On je to spravljal v Rog, kjer je srečal prve partizane. V grad ni več šel, prvi strel iz svoje puške je poslal v spalnico grofu, ki je že prihodnji dan zbežal, on pa v hosto.

Tretje leto se že bori po Notranjski in Dolenjski. Vse je prehodil, spoznal kraje in ljudi. Kolikokrat so že bili obkoljeni in se je brigada ustavila ponoči sredi gozda. Poti je zmanjkalo, kompas in zemljevid nista več nikamor kazala. Štab se je posvetoval seveda z Gašparjem. On je poklical iz spomina svoje partizanske poti. Meril je njihovo dolžino z uro, potem pa nezmotljivo vodil naprej. Nekoč so se v strašnem meteu do pasu v snegu umikali fašistom. V gozdu so si nasekali smrekovih vej, se zavili v odeje in zaspali skoraj za vedno. Zjutraj so se napol zmrzli izkopali iz snega.

Med drevjem sta prišla mati in Fančin oče. Mati je od veselja hlipala: »Ivane! Ivane!« in se razjokala na sinovih prsih. Stari mu je izročil Fančino pismo, ki ga je hitro preletel. Mati je odprla košaro: »Ivane, skoraj sem vse razdelila vašim fantom od veselja, da si živ!«

»Dobro, dobro, mati! V brigadi smo vsi eno, kakor bratje in sestre,« se je nasmehnil in vzel domačega kruha, mesa in štruklje.

Stari je razlagal: »Fanči je na ženskem kongresu v Dobrniču. Rada bi v brigado. Beli jo iščejo in tudi meni so grozili. Sosedov mi je pokazal pištolo, s katero me bo. Star sem, ne bom si mazal rok. Umaknil se bom nekam, samo da bi bilo kmalu konec. Rusi pa jih dobro ženejo...« Medtem je zvijal iz domačega tobaka dve cigareti.

Gašpar je med jedjo pazljivo poslušal. Ko sta si prižgala, je oba premišljeno poučeval: »Vojne bo konec, ko se bomo partizani zvezali z Rusi, to je res. Zdaj so Nemci pri nas v ofenzivi. Skrijte v Randolu vse, drugo odpeljite in se umaknite v Stari trg. Tja jih ne bo. Belo krajino bomo držali. Fanči naj pride k nam v brigado!«

Mati je skozi solze gledala sina, devala iz košare v njegovo torbo in jokaje žalovala: »Samo tebe imam, Ivane! Kaj bom, če te ubijejo?«

»Ne bojte se, mati! Pazite nase, mi bomo že! Pa pozdravite Fanči in naj pride!« se je poslovil in odhitel k bataljonu.

Obveščevalci so se vračali od vseh strani s poizvedovanja o prodiranju Nemcev. »Drzni fantje, da bi šli do hudiča v pekel,« se jih je razveselil Gašpar. Zvedeli so, da rinejo Švabi v Rog, vodijo jih pa kočevski Nemci, ki poznajo tam vsako luknjo. Prekleta nevarno za bolnišnice in skladišča! Motorizacija, tanki, kolone se pomikajo

Cankarjeva brigada potem, ko je doživela 1. novembra 1943 hude boje z Nemci na Ilovi gori, na pohodu proti Trebnjemu

proti Ljubljani. Ob cestah ropajo vse, konje, svinje in ženske so zelo uboge. Mlade ljudi lovijo in vozijo v Nemčijo. V Podturnu so jih mnogo obesili, v Trebnjem na progi jih še visi cela vrsta. Zakaj pač niso poslušali partizanov in prišli k njim! Kaj jim sedaj pomaga dom!»

Gašpar jih je poslušal zaupljivo kakor oče sinove. Njegove dobre oči so jih mirno opazovale izpod visokega čela, v katero so mu ljudska borba in njena spoznanja začrtala ostre gube. Lepa lica so mu krasili dolgi brki, ki si jih je vihal navzgor. To in ono si je zapisal ali začrtal v specialki.

K njemu je prišel komandant in spoznala sta, da je švabska pobočnica že blizu. Mimo so prisopihali borci s težkim minometom. Fantje so ga postavljali s tako vnemo kakor možnar za velikonočno streljanje pri župni cerkvi in se menili, da je to pravi hudič. Ljubeznivo so božali njegovo široko cev in jo zakrivali z nizkimi smrekami. Operativni oficir Emil je izmeril strelne razdalje s pomočjo kapelice na robu gozda spodaj v dolini. Tam je tekla cesta prek travnikov kakor svetel trak po zelenem žametu. Na ovinku proti Stični se je pod hrib stiskalo nekaj hiš vasi Črnelo. V njih se ni nič zganilo.

Jure je previdno sklonjen prečkal čistino in se po tleh splazil h komisarju Janu. Bataljon se je raztegnil v nevidno, kilometrsko kačo. Pod smrekami se je vila varno za nasipom kolovoza po pobočju navzgor.

Za hribom je zabobnelo, da se je stresla zemlja. Na severnem obzorju se je dvignil v nebo črn steber dima. V presledku tišine so zabrnela letala, ki so se poganjala iz dima, potem pa kakor grabežljive ptice poševno pikirala. Borcem je polnil duše strašen gnev, škripali so z zobmi in glasno preklinjali. Proti letalom so že tretje leto brez moči, Švabi pa vedno huje bombardirajo. Še vedno ni od nikoder zavezniških letal, obljubljajo pa jih že celo večnost.

Oglasile so se številne strojnice; bliskovito drdranje nemških šarcev so borci dobro ločili od počasnih, premišljenih partizanskih bred. Jure in komisar Jan sta se plazila od borca do borca in jim razlagala, da se tam borijo gubčevci. Ta vest in varni položaji so borce navdali z veliko gotovostjo. Komandantom so zaupali popolnoma, želeli so samo, da se borba že enkrat začne in da pomorejo gubčevcem.

Za ovinkom ceste so zagrmeli brzostrelni topovi nemških tankov. Njihovo pokanje je odmevalo sem in tja po hribih in širilo grozo po Dolenjski. Za trenutek je večina borcev onemela; oni, ki so prvič slišali to orožje, so se zgrozili. Kratko in plaho je odgovoril partizan v zasedi s strelom iz protitankovske puške. Jure je pomislil na mine, ki so jih njegovi minerci skrili v cesto.

Nizko nad zemljo je nepričakovano priletel avion in zaropotal nad glavami, da je boleče zarezalo v živce. Preletela jih je ogromna črna senca, zračni pritisk je zamajal vrhove dreves. Partizani so se stisnili k zemlji. Za repom letala se je razletelo in vsipalo kakor sneg. Bili so zopet nemški letaki s pozivi za vdajo. Padali so okrog partizanov, ki pa se niso več zmenili zanje. Samo mitraljezec Jaka je pobral najbližjega in menil, da bo za »ono« kar dober, si odpel hlače in stopil za grm. Tovariši so se mu smejali; navadno si je izmislil kako podobno, ko je bil čas za to najmanj primeren.

Tišino je presekala strel v bližini, nekdo je zakričal. Iz zasede je zapela bređa, partizani so stisnili orožje k sebi, pripravljeni na strel.

Prav tedaj ni smel komandant Jure odmakniti oči od daljnogleda. Švabski šlemi so se zasvetili na grebenu hriba, trenutek nato je že videl dolgo vrsto Nemcev, kako plezajo prek jase vedno bliže med drevje. Razburljiva slika je na lečah daljnogleda zatrepetala v sončni svetlobi. Pogled mu je za bliskovit trenutek ujel njegove strelce in mitraljezce: roke na orožju so mirno čakale, da sprožijo. Raziskoval je rob gozda, ko so njegovi za hrbtom spustili prvo težko mino. V zraku je zašumelo in ko se je po eksploziji razkadilo, je naperil velike steklene oči daljnogleda na kapelico: okrog nje je ležalo kakor razmetano snopje.

Nemci so se valjali po tleh, nekateri so se dvigali na kolena, lezli in padali. Onih v gozdu ni bilo videti, tam se je zasvetilo kakor iskra, zaropotali so šarci. Nad glavami partizanov je zažvižgalo, krogle so sekale v debela in klestile po vejah. Partizani so se stisnili za nasip.

Iz gozda so skočili Nemci, da bi pobrali ranjence, ki so se premetavali po njivi. Jure je komaj zapiskal, ko je že počilo po vsej dolžini bataljona. Po gozdu je grmel. Videti je bilo samo urno gibanje rok, ki so repetirale puške. Od razburjenja so bili nekateri borci blede kakor stena; prvi strah pa je že prehajal v divji pogum.

Ti kmetje, hlapci, delavci, vajenci, dijaki niso več trepetali. Srca borcev so v borbah izkravala vsa pretekla ponižanja, žalitve, bolečine. V njihovih dušah se je dvignilo junaštvo, do takrat nepoznano, zatajevano. Borba jim je postala novo življenje; to je bila svoboda, partizanska, nova, kakor je še niso nikdar okusili. Nemci, tisočkrat prekleti, pred katerimi trepeta svet, jim pošiljajo smrt, oni pa jo odbijajo. Partizanske svinčenke koljejo fašistične svinje, ki tam spodaj ropajo, požigajo, ubijajo. Med njimi so belogardisti, domobranci, izdajalci in streljajo svoje brate.

U-u-u je nad njimi tulila smrt, ki so jo nosile nemške granate. Vse ozračje je žvižgalo in stokalo. Mitraljezi so lajali kakor besni psi.

Strašen gnev je gledal borcem iz izbuljenih oči in razširjenih zenic. Lica so jim v navalu krvi zardela in zakrival jih je znoj. Temu in onemu se je v zapiraču zataknil naboj, položil je puško na koleno in hlastno vstavljal nove naboje.

»Dajmo, tovariši! Dajmo! Dajmo!« je odmevalo.

Minomet je flosal mino za mino.

»Udri, kolji švabske svinje!« so spodbujali borci.

Jure je napenjal oči skozi daljnogled in v mračnem gozdu iskal sovražnikove položaje. Sklonjen jih je hitel poročat od borca do borca. Ko je prvega ranjenca, ki je dobil strel v desno ramo, obvezoval z bolničarko, je njegov ostrí posluh razločil votle poke. Zarjul je na ves glas: »Mine!« in potegnil ranjenca pod previsno skalo. Za oglušujočimi eksplozijami so razdrobljeni kosi železa zacvilili skozi zrak. Kamenje, zemlja, odsekane veje so padale na borce. Nevarno so začele razbijati tudi za hrbtom. Ta in oni plahi novinec je zmedeno skočil pod breg in stisnil glavo pod korenine štora. Mladi fant se je sunkovito prijel za glavo, opotekel in telebnil čez zaboj streliva, ki mu je padel iz rok. Mimo sta dva nosila na puški ranjenca, ki se je z rokama oklepal nosačev in stokal. Prestreljena noga mu je bingljala v raztrgani hlačnici, iz katere je tekla kri. Borci so jim kričali, naj se skrijejo, ker so Nemci že odkrili položaje in jih divje obstreljujejo.

Svinčenke so sekale spredaj v nasip, zadaj v breg, sikale in žvižgale so mimo glav. Nastopila je smrtna nevarnost. Smrdelo je po smodniku, borce je pokrival dim eksplozij. Nemško premoč so odbijali z vsem orožjem. Jure je ukazal prikovati Nemce na tla in ne pustiti jih niti koraka naprej. Municije je bilo dovolj; med borbo so jo prinesli z Roga. Pomočniku mitraljezca je dumdumka zmrcvarila dlan, v kateri je držal redenik. Poleg je utihnila zbrojevka; iz umirajočih rok jo je vzel сосед, meril in spuščal rafal za rafalom. Stokal je od gneva zaradi smrti tovariša in škrtal z zobmi: »Prekleti psi!«

Večerne sence so še lezle prek doline, ko so Nemci prenehali. Njihova zadnja mina se je razpočila v gozdu daleč za partizani. Nastopila je tišina. Tudi pri gubčevcih je bitka utihnila.

Spodaj v dolini so gorele hiše. Rdeči žar donebesnih plamenov je krvavo oblival partizane. Njihove sence so kakor gozdni strahovi plezale po drevju in okrog nog, ko so zapuščali položaje. Od borbe in gladu so bili tako izčrpani, da so se opotekali kakor v omotici in zaletavali eden v drugega. Skoraj niso več videli poti, ne kolone. Lovili so se za roke, prijemali za nahrbtnike, da ne bi pretrgali vrste in zaostali. Spredaj je zasvetila vojaška zelena svetilka kakor luč kresnice in jih vodila za sabo. Tam je bil komandant Jure.

Bataljon se je ustavil na vrhu hriba pod nebesnim obokom, posutim z zvezdami. Nad Gorjanci je visela luna. Kakor slepo, krvavo oko je gledala Dolenjsko in je ni spoznala. Že od turških časov ni bila tako razsvetljena, ko so goreli po gorah kresovi in so po dolinah požigali janičarji. Pot nemških divizij je bil žareč pas gorečih hiš in vojaških ognjev, ki so to noč križali Dolenjsko kakor rimska cesta nebo.

Iz teme so švigale rakete. Žareči loki so se strmo vzpenjali in signalizirali prek hribov. Tam so prodirale druge kolone in pošiljale v zrak svoje svetlobne odgovore. Novi partizani so molče opazovali to signalizacijo vse naokrog. Zdelo se jim je, da so kakor na otoku, ki ga je sovražnik že obkolil. Stari so menili, da bo to veselje kmalu minilo tudi Nemce kakor je Italijane. Šepetali so si o zmagah Rusov, o njihovem orožju in računali o koncu vojne. Ko je prišel pogovor na padle borce, so utihnili in s tugo v srcih mislili nanje.

Nočni mir je zavladal, prevzela jih je smrtna utrujenost. Zvezde so gledale z neba zveste borce. Sijale so jim v odprte oči, njih luč je prodirala v srca, pila iz njih bridkosti in sence smrti, ki so jih obletavale čez dan. Mirno so ležali naslonjeni eden na drugega. Straže okrog njih so molče stale in upirale oči v temo.

V vasici pod hribom sta poslušala Jure in Gašpar obveščevalce. Čakali so na kurirje. V galopu sta prihajala iz štaba Cankarjeve komandant Džems in komisar Frenk.

V hiši so okrog mize, sklonjeni nad zemljevidom, določali posameznim bataljonom pot za prebijanje. Džems, neustrašeni borec, je snoval posamezne smeri, sunkovito bruhal iz sebe načrte in jih osvetljeval z žepno baterijo na karti. Frenk, ki je nosil roko v obvezi, je njegove predloge sproti dopolnjeval. Misli so mu bile mirne, prepričljive, ostre kakor britev. Jure, Jan in Gašpar so dodajali iz svojega in sproti beležili. Umirajoča petrolejka je metala njihove sence sem in tja po stenah in ugasnila. Premislili so vse možnosti. V temi se je njihovim očem tudi tokrat prikazala prava pot. Določili so nočna gesla za sporazumevanje med bataljoni, če bi padli v zasedo. Skozi okno je blisnil rdeči soj nemške rakete.

Pred hišo so škripali vozovi z ranjenci, ki so jih pripeljali nazaj. Niso mogli prek glavne ceste, ki so jo že zasedli Nemci. Zato so v vsej naglici žagali in obsekovali še nekaj drogov za nosila. Ranjence so položili v hišo na slamo, kjer so jim zdravnik in bolničarke prevezovali rane in jih pripravljali za prenos v roško bolnišnico.

Četni komisar Lojze je dobil strel v trebuh. Oči so mu gorele v smrtnem boju, dvigal se je na ležišču in prosil bolničarko za vodo, ki pa je ni smela dati. Tolažila ga je, naj počaka samo malo na operacijo. V blodnjah je nenadoma skočil pokonci in zavpil: »Stoj, kdo tam!« Pri tem je nervozno tipal okrog pasu za revolverjem. Bolničarka mu ga je že odpasala in je ves blaten ležal na mizi pri steklenicah zdravil.

»Kaj, kje so Nemci? Kaj praviš? Ni mogoče? Uh! Pokliči komandirja! Kaj, da ga ni! Kam je šel? Ah, saj bo na položaju! Ranjen... Kaj, kdo, kdo je ranjen? Jože? Kam ranjen? V vrat? Umira? Oh, umira, Jože, moj najboljši prijatelj!« Žalujoče je tožil in jokal kakor otrok...

Nenadoma je uprl široko odprte oči v steno, kjer so visele zakajene slike in zavpil: »Kaj bežite? Koga se bojite? Daj jih z mitraljezom! Daj, daj! Zakaj ne streljaš? Kaj, a se ti je spet zataknil? Daj sem, daj sem! Poglej, saj gre, gre! Ha-ha-ha! Ta-ta-ta! Poglej Nemce, kako bežijo, vidiš, da znajo bežati! Jure!«

V smrtnem krču se je zvil, zastokal in omahnil na slamo. Ni se več prebudil. Zdravnik je držal onemoglo desnico in poslušal zadnje utripe junaškega srca.

Bataljon je po polnoči prikorakal v vas, kamor se je med borbo umaknil pratež. Kuharji so borcem razdelili kosilo od prejšnjega dne in pogasili ognje. Klicanje v temi, dviganje veder iz vodnjakov, ropotanje čutar je prebujalo vas. Rdeče luči iz okenc so tople pozdravljale partizane.

Bilo jim je v srcih, kakor da se prebujajo iz težkih sanj in gledajo svoje domove... Prek njih sklanjajo drevesa svoje veje kakor ljubeče roke. Iz mraka sijajo bele stene, znana obličja in okna, dobre oči jih gledajo izpod slamnatih streh. Nad njimi mirno trepetajo zvezde...

Tako že tretje leto prihajajo v vasi, podnevi in ponoči; legajo na trate pred hiše, v kozolce poleti, na tla ali na peči pozimi, da se ogrejejo in posušijo.

In to je sam čudež božji. Pri odhodu jim vedno režejo matere, žene, dekleta hlebe kruha. Saj vedo, da je partizanska vojska brez njega. In kolikor je partizanov, toliko je kosov! Tretje leto že stojijo pri vratih in režejo kose. In partizanov je vedno več, roke mater, žena, deklet pa delijo, delijo. In ta borni, črni kruh slovenske kmetice daje partizanom nepremagljivo moč! Ko jedo ta ljudski kruh, čutijo, da je v njem vsa žrtev in ljubezen trpečega naroda...

Gašpar je sam na pragu hiše vse to premišljeval in čakal na pohod. Naslonil se je na podzidek, glava mu je zlezla na prsi. Trudne sanje so mu budile spomin na Fanči. Prvo srečanje. Igrali so Divjega lovca. Majdo je igrala ona. Divji lovec bi rad bil on, da bi enkrat objel in poljubil Fanči. Pri vajah pa so upoštevali njegovo začetno nerodnost in bil je šepetalec. Po predstavi so plesali, ona prvič z njim v praznični

svileni noši. Zlata vrvica ji je rahlo spenjala cvetoče grudi in na njih je žarela čudovita roža. Ona mu jo je dala med plesom. Lahno sta se vrtela... Izpod zlate avbe so se ji vsipali kodri... Smejala sta se drug drugemu...

Iz sanjarjenja ga je vzdramilo tekanje. Ljudje so gledali požar, ki je osvetljeval nočno nebo na zahodu. Gašpar je pomislil na Randol, verjel pa ni.

Sredi vasi se je kolona zbirala za odhod. Pratežniki so ropotali s kotli, zaboji dinamita in težkim orožjem, kar so vezali na mule in konje. Ko je zletela dober streljaj v dolini nemška raketa in se v žarečem loku dvigala vedno više proti vasi, je zavladala grobna tišina. Sovražnik je blizu!

Iz hiše so prinesli ranjence. V zaščito so jim bili najboljši borci, da jih rešijo iz nemške obkolitve. Nosila so za hišami hitro krenila v gozd.

Bataljon se je premaknil. Razčlenjena veriga, mož za možem, senca za senco, vsaka s cevjo puške ob glavi, je stopala skozi temo po kamnitem kolovozu. Spremljal je ropot čevljev. Prek mehkega travnika je vojska hitela popolnoma neslišno kakor duhovi.

Iz gozda so zaslišali žage in hrum padajočih dreves. Kmetje so delali gozdne barikade proti tankom. Na obeh straneh so podirali debela drevesa, ki so neokleščena padala križem eno čez drugo prek ceste. Nedaleč so ženske in otroci v jutranjem svitu prekopavali nasip ceste in delali protitankovski jarek. Ta ali oni se je zravnal, obrisal čelo in dvignil orodje v pozdrav.

V dolino je dospel bataljon do razdrtega italijanskega bunkerja. Okoli so ležali prazni zaboji od streliva, plinske maske in čelade. Ravno tu je mitraljezec Jaka začutil potrebo, stopil iz kolone in začel močiti to fašistično zapuščino. Posebno posrečeno se mu je zdelo, ko je polnil čelado, ki mu jo je kot nalašč za to zapustil fašist »mamamija« ...

Most čez potok so vaščani že podrli; bataljon je krenil k mlinu in šel čez po mlinarjevi brvi poleg zatvornic. Da bi šlo hitreje, so konje in mule kar nagnali v plitvo strugo, ki so jo s štrbunkom pregazili.

Po travniku so opazovali sveže brazde, ki so jih zarezale tankovske verige, ko je prišlo od spredaj povelje: »Pet metrov razdalje! Hitro! Hitro!« Blizu je zabrněl avtomobil in zaropotala brzostrelka. Na kubikih bukovih drv je ob glavni cesti ležal partizan in spuščal iz puškomitraljeza rafal za rafalom. V presledkih je hitro skrival glavo za drva, ko so zažvižgale nemške svinčenke.

»Fantje, hitro čez, jaz bom držal!« je kričal.

Partizani so v begu prečkali cesto in skoraj padali eden na drugega v grapo. Nedaleč je ležal mrtev konj. Iz razparanega trebuha mu je lezel smrdeč drob.

Ko so mislili, da so na varnem, je usekal šarec za hrbtom. Ali so obkoljeni? Zaseda? Pregarjani bataljon je prek gole jase hitel v kritje. Dumdumke so lovile, sikale in pokale po deblih ob poti. Letele so tako blizu, da bi jih ujel, samo če bi iztegnil desnico. Jure je kričal, naj skočijo na levo. Novinci so se opotekali in lovili sapo s široko odprtimi usti. Sključeni pod težkimi nahrbtniki so skoraj po štirih tekli po opolzki strmini, kjer jim je drselo. Stari so preklinjali švabsko mater in streljali nazaj in tudi minomet je začel metati.

Kolona je zavila skozi vas Randol, ki so jo Nemci zažgali. Stali so samo še zidovi, dimniki in vmes črno tramovje. Dim se je dvigal iz razvalin, med katerimi so begali obupani vaščani. Prazna okna so žalostno gledala kakor oči slepca. Smrad tleče slame se je mešal z vonjem praznega žita v zgorelih kaščah. Sredi ceste je ležala ožgana zibelka in razmetana pločevinasta posoda. Na stopnicah je ležalo ožgano truplo. Obraz je bil polit s črno, strjeno krvjo, stisnjene pesti in čeljusti so kričale zadnje

bolečine. Partizani so molče, z žalostjo v srcih zapuščali mrtvo vas in prisegali strašno maščevanje Nemcem.

Pritekel je Gašpar, preskočil porušeni zid in se zasopel sklonil k mrtvecu: »Fančin oče...« Spotaknil se je na zdrobljenem steklu in padel v vežo. Ustavil se je pred kupom stropa, ki se je sesul. »Kje so ženske? Mati? Fanči? Fanči, Fanči!« je zarjul.

Sosedov pastirček je jokal na pragu hleva, kjer so mu zgorele ovce. Povedal je Gašparju, da so Fanči Nemci živo ujeli, ko je streljala skozi okno, mater pa ubili.

Od mrtvašnice je odmevalo jokanje otrok in tuljenje žensk; nekatere so klečale pri vratih in molile. Notri so na cementu ležala ožgana, raztrgana trupla: otroci, ženske, moški. Bila so tudi brez rok, nog, glav, samo zogleneli, brezoblični trupi...

Mati ni zgorela. Njeno truplo so našli nedaleč od hiše, kjer je padla. Bosa je ležala, njen koščen obraz je kričal od groze. Sredi čela ji je zevala široka luknja; iz nje je še lezla kri in se sprijemala v razkuštranih laseh.

Gašpar, njen dobri Ivane, je odložil puško in pokleknil k njej... Slika mrtve matere mu je tonila v solzah, ki so lile in ogrevale njeno mrzlo roko, ki jo je pestoval. Bol je trgala sinovo srce, ki je kričalo v prsih junaka, pa matere ni moglo obuditi.

Ljudje okrog njega so molili za pokoj njene duše, on pa je uprl oči v prestreljeno glavo in mislil na morilce. Mrmranje molilk je prekričal glasen stok ob zadnjem slovesu junaka, ki je pograbil puško in odhitel.

Tekel je mimo pokopališča, da poišče Fanči.

»Kje, kje?« ustavil se je, ker ni vedel kam. »Kam so jo odpeljali?« Kakor preganec na begu je iskal okrog sebe rešitev. Nikjer žive duše, sama smrt, tuljenje nesrečnikov iz mrtvašnice.

Od neprespanih noči, nečloveških naporov zadnjih dni se mu je vse mešalo po glavi: borbe, juriši, smrt, kričanje ranjenih tovarišev... Nenadoma mu je iz gozda prišumel privid domačije. Duh jih je srečal: oče s koso, mati in sestra s srpi... Sključeni gredo s polja domov... Večerni zvon...

»Kje sem?« se je zdrznil in gledal okrog sebe. »K bataljonu moram!« Ozrl se je na vaški zvonik, ki je bil kakor razbita glava. Granata ga je porušila in razbila uro, zvonove. Polomljene line so gledale požgano vas.

Prihitali so obveščevalci. Povedali so mu, da so bili doli ob Krki. Ujetnike so Nemci zaprli v šolo v Vidmu in že odpeljali. Povedali so jim ljudje, sami pa so bili tako blizu, da so prebrali napis: »Gefangenensamellstelle.« Naš bataljon ne more za njimi, ujetnike bodo skušale osvoboditi sosednje brigade, če bodo mogle. Zato so odhiteli za svojimi.

Na Ilovo goro so se tisto jutro po načrtu štaba zgrinjali vsi bataljoni Cankarjeve. Kolone je obsijalo jutranje sonce, ko so v galopu pridirjali na visokih italijanskih konjih komandanti in komisarji. Okrog vratov so imeli rdeče rute, na jermenih brzostrelke. Ob vhodu v gozd so se ustavili in opazovali vrste borcev. Konji so se z jezdec vrteli in kopali s kopiti.

Ilova gora je oživila. Bataljoni so se srečali in partizani so si ob veselem svidenju pripovedovali doživljaje, odkar se niso videli. Vzpon in sonce sta jih že ogrela, ko je od severa priletel nemški izvidnik. Spuščal se je vedno niže, krožil okrog vrha, iskal in opazoval. Kolone so se ustavile in zopet premaknile, ko je odletel. Po gori so se razšle in zasedle položaje. Borci so legli k orožju in čakali.

Na vrhu, kjer je poseko ogrevalo opoldansko sonce, je truden od svojega prvega partizanskega pohoda počival mlad profesor. Mimo je prišel komandant brigade Džems, njegov dijak, šestošolec novomeške gimnazije. Prisedel je in prižgala sta si cigarete, ki jih je Džems zaplenil Švabom nekje ob Savi. Pripovedoval je profesorju

o tistem nočnem napadu, ko mu je odpovedala brzostrelka in je dobil strel v želodec, ki pa je bil na srečo prazen. Umirajoč se je izvlekel iz borbe, ležal potem šest dni brez hrane in zato ostal živ. Pokazal mu je fotografijo, kako stoji s tovariši na zastavi s kljukastim križem, ki jo je zaplenil gestapovcem.

K Džemsu je pristopil Gašpar in javil, da se približuje od vzhoda nemška pobočnica v moči kakih 500 mož. Pritekli so oficirji, na tla razgrnili zemljevid, begali po njem s prsti, se tiho pogovarjali in se brž razšli k borcem.

Džems, obrnjen v sonce, je obstal kakor prikovan. Iz oči mu je gorel poseben ogenj. Za trenutek je vrgel pogled na vzhod, v smer sovražnika, potem na zahod. Tam so ljudje še dremali in ležali na tleh, okrog njega pa so že vstajali, ker so iz njegovih kretenj slutili nevarnost.

Preletela ga je smrtna bledica in v silnem naporu živcev se je stresel. Za trenutek je prisluhnil sili svojega nikdar ukročenega poguma in sklonil glavo. Obraz mu je zalila kri in v boleštni napetosti pred borbo, ki jo je čutil v neznanskih trenutkih molka pred prvim strelom, je zakričal: »Vsi takoj tja!«

Takrat so na vzhodni strani počili prvi streli, nato jih je zagrmelo tisoče. Džems je pogledal nazaj po ljudeh s strašnimi očmi junaka v napadu in zavpil: »Kritje! Kritje!« Svinčenke so že klestile po drevju, ko je sklonjen naprej divjal med borce z grmečim glasom: »Juriš! Juriš!« Vrgel se je na tla in skakal od skale do skale naprej v borbo.

Kakor da bi se rušila Ilova gora in drobile njene pečine, je pokalo na široki fronti ob vzhodnem pobočju. Svinčena toča je žvižgala kakor vihar in klestila drevje. Bila je sreča, da so Nemci prodirali od spodaj in so jih partizanski mitraljezi zgrabili z dobrih položajev. Kmalu so krogle padale kakor gost dež, sikale po tleh kakor kače in sekale po skalovju, da se je prašilo. Med pokanje se je mešalo strašno kričanje, stokanje, kriki ljudi.

»Tovariši, za mano!« je odmeval bojni klic komisarke Majde Šilc, ki je prebijala nemški obroč in reševala smrti bataljon Ljubljanske brigade.

Partizani so razločno slišali besno rjojenje nemških komandantov: »Vorwärtz! Vorwärtz!« Partizanski mitraljezi so tako kosili po nemških položajih, da niso mogli Svabi niti za meter naprej. Vojake so psovali in priganjali: »Vorwärtz, Schweine! Hunde! Feuer! Feuer!«

»Samo forverc, Frici!« se je zadrhl mitraljezec Jaka, dobro skrit za visoko skalo. S svojo brečo je »štepalka« Švabom plašče, kakor je poučeval svojega pomočnika in pri tem žvečil tobak. Pazljivo je škilil izza roba pečine in meril na zelene uniforme. V presledkih je daleč kakor nihče metal s svojo ogromno roko rdeče italijanske granate, ki jih je imenoval oranže. Pol nahrbtnika jih je že od kapitulacije nosil, pomešane s krhli. Vedno je pravil tovarišem, da bodo še dobre.

Za fronto so ranjence nosili v zaklon, kjer so jih bolničarke obvezovale. Na nosilih so prinesli nezavestnega mladega fanta. Nikjer ni bilo videti krvi. Odpeli so mu blatno obleko. Zdravnik je iskal rano, pritiskal uho na gole prsi, da bi ujel znake življenja.

Partizanski ogenj je naraščal. Nekdo je zaklical: »Nemci bežijo. Juriš! Bombe!« Partizani so podvojili ogenj. Vendar Nemci niso popustili. Svoj umik so dobro krili z zaščitnim ognjem. Kolikor so mogli, so vlačili ranjene in mrtve s položajev in se postopoma umikali.

Partizani so skakali od skale do skale in jih preganjali. Na novih položajih so našli v mlakah krvi mrtve Nemce, poleg mitraljeze, strelivo, razmetane puške. Streljanje je popolnoma prenehalo.

Spodaj na cesti so Nemci odvažali z avtomobili ranjene in mrtve, ki so jih nalagali kakor klade in hiteli od kraja smrti.

Partizani so v velikem krogu zastražili krvavo Ilovo goro in odposlali oglednike. Padle tovariše in tovarišice so s položajev prenesli v skupni grob; prestreljena trupla je sprejela v svoje osrčje Ilova gora. Tam so ostali na večni straži, s katere ni povratka.

Mrtvi so še dalje živeli v srcih brigade. Njihova hrabrost in zvestoba sta spremljali borce. Smrt tovarišev jih je prerajala. V njih so vstajali novi plemeniti ljudje.

Neskončni marši so jih utrujali, koraki so se jim ustavljali, od žuljev krvave noge so klecale in se komaj vlekle. V nočeh, med pohodi, so se jim v polspanju prikazovale razsvetljene hiše. Živo so se vanje zagledale oči, tople luči iz oken so jih vabile... Božajoče sanje so brisale s čela grenke gube smrtnega trpljenja. Smejoča lica so sijala v zamaknjenosti sreče... noge so še štele zadnje korake na koncu poti.

Ko so se ustavili in prebudili iz polspanja, so prividi zbledeli. Nikjer ni bilo hiš. Med črnim drevjem je umiral zadnji krajec in bleda luč ugašajočih zvezd je z jutranjega neba sijala na izmučeno kolono.

Na jasi sredi gozda so ljudje legali eden za drugim po golem kamnu, kakor se je bataljon ustavil po skalnati poti. Moštvo je otrpnilo v spanju; kakor okamneli, mrtvi kipi, so ljudje in živali ležali križem po poti. Obrisi orožja so se svetili v živi modrini neba.

Komandant Jure in Gašpar sta bedela in obiskovala straže. Gašparju je sijal iz oči velik mir. Rekel je: »Vem, da je zmaga naša...«

Jure, ki je vedel, kako ga je to noč obiskovala trojna smrt, mu je molče stisnil roko. Obrnila sta se proti jutranji zarji, ki se je bleščala v dolgih pramenih. Potem sta šla k borcem, jih budila in klicala.

»Tovariši, naprej!«

Sonce je vzhajalo nad gorami in obsvetilo strmo težko pot, po kateri se je dvigal bataljon...

Dr. Tone Ferenc

Satan, njegovo delo in smrt

V Lublinu

V prvih mesecih leta 1942 so začeli nacisti odvažati Žide iz mest in getov v generalno gubernijo, kjer so zgradili tri uničevalna taborišča: Belzec, Sobibór in Treblinko. Njihova imena vzbujajo in bodo še dolgo časa vzbujala grozo in srh pri milijonih ljudi.

Najprej so zgradili taborišče Belzec, okrog 80 km jugovzhodno od Lublina, in sicer konec februarja 1942. Delovati je začelo 17. marca istega leta, ko so vanj pripeljali Žide iz mest v lublinskem distriktu in jih seveda takoj pokončali. Namenjeno je bilo iztrebitvi Židov iz jugovzhodnega dela Poljske, in sicer iz lublinskega distrikta in iz t. i. Male Poljske. Maja in junija 1942 nekaj tednov ni obratovalo, ker so ga preurejali, nato pa je delovalo še z večjo zmogljivostjo, posebno v poletnih mesecih 1942, ko so vsak dan pripeljali en transport in ubili okrog 4000 Židov dnevno. Od oktobra do decembra 1942 pa so pripeljali le dva transporta na teden. Najprej so pobijali ljudi v enem poslopju s tremi plinskimi celicami, nato pa še v drugem s šestimi plinskimi celicami. Računajo, da so nacisti v tem taborišču ubili okrog 600.000 ljudi. Konec leta 1942 so taborišče ukinili in nato do junija 1943 odstranjevali sledi množičnega ubijanja, taborišče samo pa razdejali in na tistem prostoru posejali travo in zasadili drevje.³²

Taborišče Sobibór so začeli graditi marca 1942 okrog 110 km severovzhodno od Lublina tik ob nekdanji nemško-sovjetski demarkacijski črti na Bugu. Delovati je začelo 18. maja 1942 in so v petih plinskih celicah pobijali Žide iz raznih delov Evrope. Računajo, da so od maja 1942 do oktobra istega leta pobili okrog 60 transportov ljudi, nato pa v enem letu še nadaljnjih 24 transportov, skupno okrog 250.000 oseb. Po uporih Židov delavcev sredi oktobra 1943 so nacisti novembra istega leta taborišče ukinili in razdejali, da bi zabrisali sledove množičnega ubijanja.³³

Največje uničevalno taborišče za Žide je bilo v Treblinki, približno 80 km vzhodno od Varšave. Namenili so ga uničevanju Židov iz varšavskega geta, v katerem je v zelo slabih razmerah živelo nekaj stotisoč oseb. Taborišče so začeli graditi 1. junija 1942 na peščenem terenu površine 13,5 ha okrog 4 km stran od železniške postaje Treblinka (pozneje so jo nacisti prekrstili v Obermaidan) ob zakotni progi, ki veže Siedlce z Malkinjo na glavni železniški progi Varšava—Bialystok. V Treblinki so nacisti pravzaprav zgradili dvojce taborišč: delovno in uničevalno. Delovno taborišče so začeli graditi že leta 1941 in je šlo skozenj okrog 50.000 oseb, največ Poljakov, med-

tem ko so Žide poslali vanj le tedaj, če so bili odlični rokodelci. Obstajalo je do 23. julija 1944, ko so ga uničili pred bližajočo se Rdečo armado. Uničevalno taborišče za Žide pa so zgradili okrog tri kilometre stran od prvega. Imelo je četverokotno obliko in so ga zavarovali z žično oviro in stražnimi stolpi. Prvi transport Židov je pripeljal vanj 24. julija 1942 in so nato do sredine decembra 1942 pripeljali vsak dan vsaj en transport, pogostokrat pa celo več. Ljudi so najprej ubijali v treh plinskih celicah, velikosti 5 m × 5 m, čez nekaj mesecev pa so zgradili še drugo, večje poslopje z desetinami plinskimi celicami, velikosti 7 m × 7 m. Po novem letu 1943 se je število transportov začelo zmanjševati. Taborišče je obstajalo do novembra 1943, torej le še nekaj mesecev po množičnem uporuh židovskih delavcev 2. avgusta 1943. Sodijo, da so nacisti v tem taborišču umorili okrog 732.000 oseb.³⁴

V vseh treh uničevalnih taboriščih v generalni guberniji na Poljskem so tehniko množičnega ubijanja še bolj izpopolnili. Za ubijanje namreč niso več uporabljali avtomobilov kakor npr. v taborišču Chelmno, temveč betonske, neprodušno zaprte celice, v katere so spuščali izpušni plin iz avtomobilskih ali tankovskih motorjev. Trupla pobitih Židov so najprej pokopavali v velike jame, ko pa se je vojna sreča obrnila na stran protifašistične koalicije, torej po porazu nemške vojske pri Stalingradu, so na ukaz Heinricha Himmlerja, ki je februarja 1943 obiskal vse »ustanove« akcije »Reinhard«, posebni oddelki trupla izkopali in jih sežigali na prostem, da bi zabrisali sledove tega strašnega zločina.

Nacistični zločinci so vso akcijo množičnega ubijanja Židov v navedenih treh uničevalnih taboriščih držali v strogi tajnosti. Vsak Žid, ki je prišel v uničevalno taborišče, ne bi smel živ iz njega, četudi bi ga nekaj časa še potrebovali kot delovno moč. Še predno so končali akcijo »Reinhard«, so sežgali skoraj vsa trupla, nato pa uničili vse zgradbe in naprave ter tam posejali travo in posadili drevje, seveda so uničili tudi vso dokumentacijo. Kljub vsemu je tu in tam kakšni osebi sicer uspelo pobegniti, vendar jih je zelo malo dočakalo konec vojne. Celu od tistih nekaj stotin oseb, ki so v uporuh 2. avgusta 1943 zbežale iz Treblinka, jih je dočakalo osvoboditev le nekaj desetini. Po izjavah tistih, ki jih je sprejela Rdeča armada, je sovjetski oficir Vasilij Grossman izdal brošuro »Pekel v Treblinku«.³⁵ Po izjavah preživelih Židov iz treh uničevalnih taborišč je tudi poljska komisija za ugotavljanje zločinov objavila nekaj sestavkov o navedenih uničevalnih taboriščih.³⁶ Kaže, da je največ gradiva zbral Jean-François Steiner za svojo knjigo o Treblinku,³⁷ v kateri je kar najbolj natančno, objektivno in skoraj neprizadeto opisal, kaj se je godilo v tem taborišču in skušal odgovoriti na vprašanje, zakaj »so se dali Židje goniti v klavnico kot ovce«. Vendar mu je bolj uspelo opisati položaj Židov delavcev v navedenem taborišču kakor pa tistih Židov, ki so jih takoj po prihodu v taborišče usmrtili, kar je tudi razumljivo, saj je mogel zbrati podatke le pri preživelih, tj. pri Židih delavcih. Pri odgovoru na postavljeno vprašanje, zakaj so se dali Židje goniti v klavnico kot ovce, je treba vsekakor upoštevati dejstvo, da je bil nacistični pritisk na Žide postopen in stopnjevan: od omejitev na vseh področjih prek deportacij v gete in delovna taborišča do odгона v uničevalna taborišča na Poljskem in da so prišli do poslednje postaje telesno in duševno že zelo omrtvičeni.

»Tehniki« množičnega uničevanja Židov v navedenih treh uničevalnih taboriščih na Poljskem so izdelali do podrobnosti preudaren in natančen »sistem dela«. Sami so le vodili to delo (v Treblinku jih je bilo okrog 40), varovali so jih ukrajinski stražarji (v Treblinku okrog 200), fizična dela pa so opravljali zato izbrani Židje in sicer za plačilo, da jih pobijejo nekoliko pozneje kot druge. Je pa tudi med tistimi, ki so vodili to delo obstajala hierarhična lestvica in je npr. v Treblinku komendant taborišča, policijski poročnik dr. Franz Stangl bil tako visoko, da so se ga redke preživele

Odilo Globocnik v Trstu 1944

priče spominjale le medlo in so popačeno navajale njegov priimek.³⁸ Bolj so se seveda spominjale njegovega pomočnika, esesovskega podporočnika Maxa Bielasa, ki ga je nekega dne ubil nek do kraja obupan židovski delavec v taborišču. Še najbolj jim je ostal v spominu esesovski podoficir, SS Oberscharführer Kurt Franz, ki je neposredno skrbel za nemoten potek množičnega ubijanja v Treblinki in se je do spomladi 1943 zaradi svoje sposobnosti, prizadevnosti in zaslug ter seveda nemalo tudi zaradi svoje izredne krutosti povzpел do podporočnika.

Pošastno grozna je bila odločitev »tehnikov« množičnega ubijanja Židov (po nekaterih podatkih si je to izmislil Christian Wirth), da morajo Židje sami sodelovati pri uničevanju svojih ljudi. Izbrali so jih po posebnem postopku glede na njihovo telesno vzdržljivost in jih po nekajtedenskem »obravnavanju« pritirali do take stopnje neobčutljivosti in mehanične odzivnosti, da so ubogali vse, kar so jim ukazali. Tako so »tehniki« po načelu »perinde ac cadaver« razvili popoln tip Nečloveka, idealnega sužnja, ki je ubogal kot lutka. Te brezoblične ljudi, razred sužnjev, so razdelili na dve večji skupini: na prvo (v Treblinki je štela okrog 800 oseb), ki se je najprej delila na oddelke in je opravljala vsa dela od prihoda transporta do usmrtnitve ljudi v plinskih celicah, in na drugo (v Treblinki je štela okrog 200 oseb), ki je skrbela za izrutje zlatih zob in pokop trupel ter od pomladi 1943 dalje tudi za izkop in sežig ostankov trupel. V Treblinki sta bili npr. obe skupini ostro ločeni druga od druge in je bil položaj druge, t. i. mrtvaških Židov slabši od položaja prve. Prehod od ene do druge skupine je bil za Žide mogoč le skozi t. i. nebeška vrata, skozi nje so tudi gnali Žide v plinske celice.

Tisti Židje, ki so jih pripeljali v uničevalno taborišče, da jih takoj ubijejo, so bili za »tehnike« množičnega ubijanja le velika brezimna gmota, čeprav so imeli tudi ti

Židje vsak svoje življenje in svoje ime. Do uničevalnega taborišča so jih sicer pripeljali v dveh razredih: iz zahodnoevropskih dežel v osebnih in iz vzhodnoevropskih dežel v živinskih vagonih, vendar je bil nato postopek za vse enak.

V uničevalnih taboriščih ni bila do kraja preudarjena in preračunana samo delitev dela, temveč tudi ves postopek od prihoda ljudi v taborišče do njihove usmrtnitve v plinskih celicah. V Treblinki npr., kjer so vse razvili do največje popolnosti, so transport Židov, ki je imel okoli 60 vagonov, že na železniški postaji razdelili v dva ali tri dele in vsak del posebej v določenem časovnem presledku pripeljali do taborišča, pred katerim je stalo ponarejeno poslopje železniške postaje, na katerem ni manjkala niti ponarejena lesena ura. Zatem so morale žrtve oddati po vrsti prtljago in obleko in ko so se slekle do nagega, so morale ženske še v posebno barako, kjer so jim »frizerji« s petimi ali šestimi rezi s škarpami (t. i. treblinški rez) odrezali lase. Medtem so sortirni oddelki že zložili posamezne predmete v urejene kupe, ki so jih kmalu naložili na vagone in odpeljali iz Treblinka. Zakaj, uničevalna taborišča in vsa akcija »Reinhard« so imela tudi gospodarski pomen: dobiti čimveč obleke in drugih predmetov ter posebno zlata za potrebe »višje rase«, tj. Nemcev. Ko so se vse žrtve slekle do nagega in ko so ženskam porezali lase, so bile pripravljene za odhod v »kopalnico«, tj. v plinske celice. Za vsa opravila so »tehnik« natančno določili čas, saj so morali zlasti v dneh, ko je prispelo kar pet transportov, umoriti okrog 20.000 ljudi. Zategadelj je moralo iti vse kot po vrvi, brez zastojev, vznemirjanj in odpora. Ko so ves postopek izpopolnili, je trajal le tri četrt ure. Ker je bilo vse preudarno maskirano (poseben oddelek Židov delavcev je skrbel celo za to, da so žično oviro okrog taborišča zakrili z vejevjem), je marsikatera žrtev mislila, da je prišla v delovno taborišče. Prišlekom so še vedno dajali malce varljivega upanja. Šele potem, ko so jih esesovci in ukrajinski stražarji nagnali z biči, palicami in psi na t. i. »nebeško pot« proti plinskim celicam, šele na tem poslednjem delu trnove poti »tehnik« množičnega ubijanja niso več skrivali, kaj čaka žrtve. Odločilni prag k strašni resnici so bila vrata barake, ki so vodila naravnost na nebeško pot. Telesno oslabljeni in duševno zlomljeni so se dali Židje gnati v smrt kot se da čreda gnati v klavnico. Ker so »tehnik« ugotovili, da ljudje v plinskih celicah umro prej, če so zadihani, so morale žrtve po »nebeški poti« teči, če pa so čakale pred poslopjem, so morale poskakovati, delati počepe itd. V vsako plinsko celico so spravili okrog 200 ljudi, v vse celice v Treblinki skupaj okrog 2500. Potem ko so v celice spustili izpušne pline avtomobilskih ali tankovskih motorjev, so se žrtve zadušile v okrog četrt ure. Ko so na drugi strani poslopja odprli velika dvizna vrata plinskih celic, so »mrtvaški Židje« zvlačili trupla iz njih, posuli tla z apnom in pripravili celice za vstop novih žrtev. Poseben oddelek je pregledoval zobovje žrtev in s kleščami pulil zlate zobe, ki so jih nato sprali in poslali v taboriščno »zakladnico«. Nato so trupla zvlačili ali znosili v veliko jamo in jih pokrili s plastjo zemlje. Tiste Žide, za katere so menili, da ne bodo mogli sami priti do plinskih celic, so znosili v poseben del taborišča, v t. i. »bolnišnico«, kjer so jih ob odprti jami ustrelili in nato trupla v jami zažgali z žveplom. Kadar je v enem dnevu prispelo več transportov Židov, so delali pozno v noč, kajti »tehnik« niso dovolili, da bi odšel kdo spat, dokler poslednjega mrliča ne bi zvelkli v jamo.

Potem ko so začeli po Himmlerjevem ukazu trupla žrtev izkopavati (v Treblinki so to delali s tremi bagerji) in jih sežigati na posebej za to zgrajenih mrežah (skonstruiral naj bi jih Herbert Floss) in ko se je število transportov Židov začelo zmanjševati, se je začelo tudi poslednje obdobje življenja za Žide delavce. Zaradi manjšega obsega dela nekoliko zrahljan režim, ki jim je dopuščal nedeljske »kulturne« in »športne« prireditve in celo poroke med »uglednejšimi« Židi, je Židom

delavcem omogočil tudi priprave na upor. V njem so namreč videli edino možnost, da se rešijo smrti, ki so ji nekateri že celo leto gledali v obraz in ki se jim je zdaj bližala s hitrimi in trdnimi koraki. V Treblinki so se uprli 2. avgusta 1943, pobili nekaj esesovcev in ukrajinskih stražnikov ter zažgali del taborišča. Od tisoč jetnikov je kakim šeststo uspelo zbežati v gozdove, vendar jih je konec vojne dočakalo le malo; štirideset preživelih se je nato razkropilo po vsem svetu.³⁹ V taborišču Sobibór so se uprli 14. oktobra 1943 in se je le okrog 150 od 600 Židov rešilo iz taborišča, pa še od teh jih je večina padla na minskem polju. Vojno jih je preživel okrog 30.⁴⁰ V taborišču Belzec, ki so ga prvega ukinili, ni prišlo do upora in je vojno preživel le en sam Žid iz tega taborišča.⁴¹

Veliko akcijo uničevanja Židov v generalni guberniji na Poljskem je Himmler zaupal vodji SS in policije za lublinski distrikt, SS Brigadeführerju in generalmajorju policije Odilu Globocniku, ki je bil obenem tudi vodja NSDAP v navedenem distriktu. Ta se je rodil leta 1904 v uradniški družini v Trstu in se je kot mlad gradbeni polir v Avstriji kmalu priključil nacistični stranki. Postal je eden pomembnejših voditeljev te stranke na Koroškem in v Avstriji ter bojevnik za priključitev Avstrije k nemškemu rajhu. Po zasedbi Avstrije je postal pokrajinski vodja (gauleiter) NSDAP na Dunaju, a so ga zaradi nekega deviznega prekrška razrešili te dolžnosti in jeseni 1939 poslali za vodjo SS in policije v Lublinu.⁴² Kmalu po smrti namestnika državnega protektorja za Česko in Moravsko ter vodje državnega glavnega varnostnega urada v Berlinu Reinharda Heydricha v Pragi v začetku junija 1942 so veliko akcijo množičnega ubijanja Židov v generalni guberniji na Poljskem začeli imenovati »Einsatz Reinhard«. »Zanjo so bili potrebni izbrani zločinci in tajni agenti in Himmler je v Globocniku našel oboje,« je zapisal Gerald Reitlinger.⁴³ Globocnik je v nekem svojem pismu jeseni 1943 navedel, da je dobil »od firerjeve pisarne za izvedbo akcije Reinhard 92 mož.« Ko sedaj poznamo drugega pomembnejšega zločinca iz te akcije, lahko rečemo, da je bil zanjo potreben tudi tak format zločinca kot je bil Christian Wirth. Po povojni izjavi dr. Gorgassa, starega Wirthovega sodelavca iz evtanazijske akcije, naj bi Wirth zapustil t.i. »Stiftung für Anstaltspflege« (taborišče Chelmo je bilo namreč najprej predvideno za evtanazijsko ustanovo v zahodni Poljski) poleti 1942, da bi zgradil novo ustanovo pri Lublinu.⁴⁴ Globocnik ga je namreč postavil za nadzornika vseh uničevalnih taborišč za Žide v generalni guberniji.

Wirthovo delo in vlogo v uničevalnih taboriščih za Žide na Poljskem je v svoji izjavi za mednarodno sodišče v Nürnbergu orisal dr. Georg Konrad Morgen. Zaradi nekega Wirthovega prekrška so dr. Morgna poslali iz Berlina v Lublin, naj zadevo razišče. Od poveljnika varnostne policije in varnostne službe za lublinski distrikt je zvedel, da so v nekem židovskem delovnem taborišču (poleg uničevalnih taborišč so bila tudi delovna taborišča, npr. Majdanek pri Lublinu), ki je tudi spadalo pod nadzorstvo kriminalnega komisarja Wirtha, imeli židovsko poroko s 1100 gosti, med katerimi so bili tudi člani Wirthovega oddelka, tj. »tehnik« množičnega uničevanja Židov. Wirth je dr. Morgnu priznal, da je to bilo res in da je to bil del njegovega načrta za pridobitev Židov, da bi raje delali v uničevalnih taboriščih.⁴⁵ Wirth je torej uporabljal metodo, ki smo jo opisali v začetku tega poglavja. Dr. Morgen je tudi povedal, da je na Wirthovi mizi videl dnevna povelja, ki niso prišla iz glavnega državnega varnostnega urada, temveč iz firerjeve pisarne na Tiergartenstrasse 4 v Berlinu in jih je podpisoval Werner Blankenburg. Na vprašanje, ali je dr. Morgen vprašal Wirtha, kako je prišel do takšnega satanskega načina ubijanja Židov, je dr. Morgen odgovoril:

»Do takrat, ko se je Wirth ukvarjal z iztrebljanjem Židov, je bil že strokovnjak za množične umore. Že prej je pobijal neozdravljive duševne bolnike. V ta namen so

ga po firerjevem ukazu premestili k firerjevi pisarni in si je v začetku vojne ustvaril oddelek, v katerem je bil tudi kakšen njegov agent. Menim, da je bil drugi del sestavljen in vohunov in agentov kriminalne policije. Zelo živo mi je opisal, kako so začeli z ubijanjem, dal mi je vedeti, da ni dobil nobenih podatkov, nobene pomoči, temveč je moral vse iznajti sam; da so mu v Brandenburgju dali opuščeno poslopje. V Brandenburgju si je pridobil prve izkušnje. Zelo se je obotavljal, toda končno se je po delnih izkušnjah odločil za svoj sistem, to se pravi, da je ta sistem uporabljal na veliko za uničevanje duševno bolnih.«

Potem ko je opisal Wirthov način ubijanja v plinskih celicah s slepilnim napisom, je dr. Morgen nadaljeval:

»Ta sistem, s katerim je mogel uničiti veliko število oseb, je Wirth uporabil za iztrebljanje Židov, z nekaterimi spremembami in izpopolnitvami. To nalogo iztrebljanja Židov mu je prav tako dala državna (biti mora: firerjeva — op. T. F.) pisarna.«

Na vprašanje, ali je dr. Morgen brez težav verjel, kar mu je povedal Wirth, je odgovoril:

»Najprej sem mislil, da so Wirthove izjave popolnoma fantastične, toda v samem Lublinu sem videl Wirthovo skladišče. To je bilo skladišče predmetov ali dela predmetov njegovih žrtev. Že njegova razsežnost — bila je neizmerna količina nagrmadenih ročnih ur — mi je dokazovala, da gre za grozne reči. Pokazali so mi tudi dragocenosti. Lahko rečem, da nisem nikdar videl toliko srebra, posebno tujega, vse vrste denarja, iz vseh dežel na svetu. Nikdar ga nisem videl toliko naenkrat. Razen tega je bilo tudi mnogo zlata. Bile so ga cele, neizmerne količine. Videl sem tudi, da je bil glavni stan, od koder je Wirth vodil svoje operacije, zelo majhen in nepomemben. On je imel s seboj samo tri ali štiri osebe. Govoril sem tudi z njimi. Videl sem tudi in opazoval gibanje njegovih kurirjev. Ti so prihajali resnično iz Berlina, Tiergartenstrasse, iz firerjeve pisarne, kamor so se tudi vračali. Pregledal sem Wirthovo korespondenco in sem v njej našel potrdilo o vsem tem. Nisem seveda mogel o vsem poročati z mojega prvega obiska, vendar sem se večkrat vrnil in sem Wirtha zasledoval do njegove smrti.«⁴⁶

Vendar Morgnovi izjavi, v kateri je bila prvič prikazana osebna zveza med nacistično evtanazijsko akcijo in akcijo »Reinhardt«, takrat niso pripisovali kakšnega posebnega pomena. Že čez nekaj mesecev pa jo je potrdil t.i. »zdravniški proces« pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu.⁴⁷ »Podobnost med uničevalnimi napravami v evtanazijskih postajah in tistimi, ki sta jih uporabljala Globocnik in Wirth, ni slučajna«, je potrdilo ameriško vojaško sodišče v Nürnbergu.⁴⁸ Naj navedem kot zanimivost, da so v Nürnbergu govorili tudi o »Foundation Heckenhold« kot o šifri za plinske celice v uničevalnih taboriščih na Poljskem.⁴⁹ SS Oberscharführer Lorenz Hackenholdt je bil namreč Wirthov sodelavec in bomo njegovo ime srečali v našem članku še nekajkrat.

Morilci iz akcije »Reinhardt« so bili zavezani k popolni molčečnosti. Ko je desetar Josef Hirtreiter prosil komandanta uničevalnega taborišča Treblinka dr. Franza Stangla⁵⁰ za premestitev drugam, mu je ta odgovoril, »da se ne sme povečati krog poznavalcev«. Reitlinger domneva, da morda to pojasni, zakaj so po vojni mogli identificirati in postaviti pred sodišče le pet Wirthovih sodelavcev in zakaj so popolnoma izginili Wirth in njegovi štirje komandanti taborišč esesovski kapetan Bothmann, Stangl, Neubauer in Thomalla.⁵¹ Zategadelj nas je o tem, kako so v uničevalnih taboriščih ubijali Žide s strani nacističnih zločincev še najbolj poučila izjava esesovskega kapetana Kurta Gersteina. Napisal jo je 26. aprila 1945 (v francoščini) oziroma 5. maja 1945 (v nemščini) v nekem hotelu v Rottweilu v Schwarzwaldju, preden se je predal zavezniški vojski (25. julija 1945 je storil samomor v vojaškem

Ordnungsliste

für Angehörige der SS-Sonderkommandos "Einsatz Reinhard"

Befehl des Reichsführers-SS

Lagen:

Allgemeines:

0 1.	SS-Hptstuf.	Christian	Wirth	SS-Nr. 345 464	zum SS-Stabef.
0 2.	Pol. Major	Gottlieb	Hering	X) " -----	" SS-Hptstuf.
0 3.	SS-Ostuf.	Mauritius	Schnur	" 269 394	" SS-Ustuf.
0 4.	SS-Oscha.	Erwin	Fichtner	" 206 977	" SS-Oscha.
0 5.	SS-Sturm.	Willi	Hausler 9394	" 187 860	" SS-Hptscha.
0 6.	SS-Oscha.	Franz	Hödl	" 302 133	" SS-Scharf.
0 7.	Pol. Hptmann	Franz	Reichsleitner	X) -----	" SS-Hptstuf.
0 8.	SS-Mann	Wenzel	Rehwald	" 321 745	" SS-Oscha.
0 9.	SS-Scharf.	Gustav	Wagner	" 276 962	" SS-Oscha.
0 10.	SS-Rottf.	Gustav	Minzberger	" 321 758	" SS-Oscha.
0 11.	SS-Sturm.	Karl	Schiffner	" 321 225	" SS-Oscha.
0 12.	SS-Rottf.	Richard	Schuh	" 98 020	" SS-Oscha.
0 13.	Pol. Oblt.	Franz	Stangl	X) 296 569	" SS-Hptstuf.
	SS-Oscha.				
	und Lagerleiter				

Taffen - SS

✓ 1.	SS-Schütze	Hans	Girtzig		zum SS-Rottenf.
✓ 2.	SS-Oscha.	Kurt	Franz		" SS-Ustuf.
✓ 3.	SS-Oscha.	Willy	Mätzig		" SS-Scharf.
✓ 4.	SS-Hptscha.	Johann	Niemann		" SS-Ustuf.
✓ 5.	SS-Hptscha.	Josef	Oberhauser		" SS-Ustuf.
✓ 6.	SS-Hptscha.	Gottfried	Schwarz		" SS-Ustuf.
✓ 7.	SS-Oscha.	Lorenz	Hackenholt		" SS-Hptscha.
✓ 8.	SS-Oscha.	Fritz	Jirmann		" SS-Hptscha.

Polizei:

1.	Pol. Wm. d. R.	Arthur	Dachsel	D. Nr. 12003	zum Pol.
2.	Pol. Wm. d. R.	Hans	Zänker	" 52	"
3.	Pol. Rottwm. d. R.	Erich	Dietze	" 12010	"
4.	Pol. Rottwm. d. R.	Kurt	Vey		
5.	Pol. Rottwm. d. R.	Willi	Großmann		
6.	Pol. Rottwm. d. R.	Kurt	Seidel		

Seznam »najzaslužnejših« morilcev v akciji »Reinhard«

zaporu v Parizu.) To, verjetno največkrat objavljeno izjavo nekega očividca o nekem dogodku v drugi svetovni vojni, so predložili mednarodnemu vojaškemu sodišču v Nürnbergu in upoštevali so jo kot pomembno izjavo tudi v prvem procesu pred ameriškim vojaškim sodiščem v Nürnbergu (v t.i. »zdravniškem procesu«). Čeprav ji je obramba zanikala veljavnost, češ da oseba, ki jo je dala, ni bila prej zaprisežena, velja Gersteinova izjava danes kot pomembno pričevanje o načinu množičnega ubijanja Židov v uničevalnih taboriščih na Poljskem.

Diplomirani inženir Kurt Gerstein je bil v vojnem času zaposlen v oddelku za higieno pri SS Führungshauptamt v Berlinu. 8. junija 1942 je dobil nalogo, da odpelje sto kilogramov pruske kisline v kraj, ki je znan samo vozniku. Prusko kislino so imeli nekateri za tisti strup, ki naj zamenja ogljikov monoksid pri množičnem ubijanju Židov v akciji »Reinhard«. Skupaj z esesovskim kapetanom Pfannenstielom, rednim profesorjem za higieno na marburški univerzi, so se avgusta 1942 odpeljali čez Prago v Lublin. Tam jih je 17. avgusta pričakal sam Globocnik in jih opozoril:

»Vsa ta zadeva je ena najbolj zaupnih zadev v sedanjem času, lahko rečemo celo najbolj zaupna. Kdor bi o njej govoril, bo ustreljen na mestu. Ravno včeraj sta bila ustreljena dva blebeteča.«

Nato jim je Globocnik povedal, katera uničevalna taborišča za Žide so na njegovem območju in kakšna je njihova dnevna zmogljivost. Gerstein je dobil nalogo, da se pobriga za razkuževanje večjih količin obleke in za preureditev plinskih celic. »Vaša druga, vendar veliko bolj pomembna naloga je predelava naših plinskih celic, ki sedaj obratujejo z izpušnimi plini dieselskih motorjev, na boljšo in hitrejšo metodo. Mislim predvsem na prusko kislino. Predvčerajšnjim sta bila tukaj firer in Himmler. Po njunem naročilu Vas moram odpeljati tja osebno, nobenemu ne bom izdal pismenih potrdil in dovolilnic za vstop«, je govoril Globocnik. Na vprašanje dr. Pfannenstiela, kaj je rekel Hitler, je Globocnik odgovoril: »Hitreje, hitreje voditi celo akcijo.« Vendar še ni pojasnjeno, ali je Hitler res kdaj obiskal kakšno uničevalno taborišče ali ne.

Gerstein je nato v Wirthovem spremstvu obiskal uničevalni taborišči Belzec in Treblinko ter koncentracijsko taborišče Majdanek pri Lublinu. V taborišče Belzec je Gersteina spremljal sam Globocnik. Ta ga je tam predstavil SS Oberscharführerju Oberhauserju.⁵² Ta mu je tisto popoldne pokazal le tisto, kar mu je moral pokazati. Wirth se jim je pridružil šele naslednji dan, ko je v taborišče prispel transport Židov. Prihod transporta in ubijanje Židov v plinskih celicah je Gerstein opisal takole:

»Drugo jutro malo pred sedmo uro mi naznanijo: čez deset minut pride prvi transport. — Res je že čez nekaj minut prispel prvi vlak iz Lwova. 45 vagonov s 6700 ljudmi, od katerih jih je bilo 1450 mrtvih že ob prihodu. Iz za zamreženih lin gledajo grozno blede in plašni otroci z očmi polnimi smrtnega strahu, in moški ter ženske. Vlak pripelje notri: 200 Ukrajincev odpre vrata in z usnjenimi biči izžene ljudi iz vagonov. Velik zvočnik daje nadaljnja navodila: treba se je popolnoma sleči, odložiti tudi proteze, očala itd. Vredne reči oddati pri okencu, brez bonov ali potrdil. Čevlje skrbno zavezati (zaradi zbiranja tekstilnih reči), kajti v kupu, ki sega 25 metrov visoko, drugače ne bi mogel nihče najti pripadajočih čevljev. Nato ženske in dekleta k frizerju, ki z dvema, tremi rezi s škarjami odreže vse lase, ki nato izgi-nejo v vrečah za krompir. »To je določeno za neke posebne namene za podmornice, za tesnila ali nekaj podobnega!« mi pravi SS Unterscharführer, ki je tam v službi.

Nato se kolona premakne. Spredaj gre čudovito lepo mlado dekle, tako gredo po aleji, vsi nagi, moški, ženske, otroci, brez protez. Stojim s kapetanom Wirthom zgoraj na privozu med celicami. Matere s svojimi dojenčki na prsih prihajajo gor, obo-

tavljajo se, vstopajo v celice smrti! — V kotu stoji močan esesovec, ki govori ubogim z očetovskim glasom: Nič hudega se vam ne bo zgodilo! V celicah morate samo globoko dihati, to širi pljuča, to vdihavanje je potrebno zaradi bolezni in kuge. Na vprašanje, kaj se bo zgodilo z njimi, odgovarja: Da, seveda, moški bodo morali delati, graditi hiše in ceste, toda ženskam ni treba delati. Le če same želijo, lahko pomagajo v gospodinjstvu in kuhinji. — Za nekatere od teh ubogih je to majhen žarek upanja, ki zadostuje, da store še nekaj korakov do celic — večina pa pozna odgovor, vonj jim naznanja usodo! — Tako vstopajo navzgor po majhnih stopnicah in nato vidijo vse. Matere z otroki na prsih, majhne nage otroke, odrasle, moške in ženske, vse nage — obotavljajo se, vendar vstopajo v celice smrti, vanje jih poganjajo tisti, ki so za njimi, ali pa usnjeni biči esesovcev. Večina ne izreče nobene besede. Neka Zidinja, stara okrog 40 let, s plamtečimi očmi kliče kri, ki bo tukaj prelit, na morilce. Sam kapetan Wirth jo 5- ali 6-krat udari z jahalnim bičem po obrazu, nato tudi ona izgine v celici. — Mnogi ljudje molijo. Molim z njimi, stisnem se v kot in vpijem glasno k svojemu in njihovem bogu. Kako rad bi šel skupaj z njimi v celice, kako rad bi umrl skupaj z njimi. Potem bi našli v svojih celicah uniformiranega esesovskega oficirja — zadevo bi prikazali in obravnavali kot nesrečo in zadeva bi se izgubila brez duha in sluha. Tega še ne morem storiti, moram še prej poizvedeti, kaj bom tukaj doživel! Wirth mi je rekel: »Ni deset živih ljudi, ki so toliko videli ali ki bodo toliko videli.« Vse inozemsko pomožno moštvo bo na koncu postreljeno. — Celice se polnijo. Dobro napolniti — tako je ukazal kapetan Wirth. Ljudje stojijo drug drugemu na nogah. 700—800 na 25 kvadratnih metrih, v 45 kubičnih metrih! Esesovci jih stiskajo fizično skupaj, kolikor sploh gre. — Vrata se zapro. Nekdo mi reče: Tudi pozimi prav tako! Da, vendar si lahko nakopljejo smrt! rečem jaz. — Ja, saj ravno zato so tudi tukaj! mi reče nek esesovec v svojem narečju. — Šele sedaj končno razumem, zakaj se vsa naprava imenuje Heckenhold-Stiftung. Heckenhold je šofer Dieslovega motorja, mali tehnik, obenem graditelj naprave. Z izpušnimi plini iz Dieslovega motorja bodo ubili ljudi. Toda motor ne dela! Pride kapetan Wirth. Vidi se, da mu je mučno, da se je to moralo zgoditi ravno danes, ko sem jaz tukaj. Da, vidim vse! In čakam. Moja ura štoparica je vse to pridno beležila. 50 minut, 70 minut — motor ne vžge! Ljudje čakajo v svojih celicah. Zaman. Slišimo jih jokati, ihteti... Kapetan Wirth udari s svojim jahalnim bičem 12- ali 13-krat po obrazu Ukrajince, ki mora pomagati Unterscharführerju Heckenholtu pri motorju. Po 2 urah 49 minutah — štoparica je pač vse zabeležila — vžge motor. Do tega trenutka ljudje v teh 4 celicah še živijo, štirikrat 750 ljudi v štirikrat 75 kubičnih metrih! — Ponovno poteče 25 minut. Pravilno, mnogi so zdaj mrtvi. To se vidi skozi majhno okence, skozi katerega električna luč za trenutek osvetli celico. Po 28 minutah jih živi le še malo. Končno, po 32 minutah je vse mrtvo.«

Nato Gerstein opisuje, kakšna so bila trupla ubitih žrtev, kako so jih preiskali in jim izruvali zlate zobe.

»Med vsemi skače okrog kapetan Wirth. On je v svojem elementu. — Nekateri delavci nadzirajo spolovila in zadnjice ter iščejo zlato, briljante in dragocenosti. Wirth me pokliče: Primate to konzervno škatlo z zlatimi zobmi, to je samo od včeraj in predvčeraj! V neverjetno navadni in slabi govorici mi pravi: Vi sploh ne verjamete, koliko zlata in briljantov najdemo vsak dan — govoril je z dvema l — in dolarjev. Vendar pogledajte sami! In tedaj me je peljal k nekemu draguljarju, ki je upravljal vse te zaklade, in mi je vse to pokazal.«

Potem ko Gerstein opiše pokop ubitih žrtev, nadaljuje: »Kapetan Wirth me je prosil, naj v Berlinu ne bi predlagal sprememb pri njegovih napravah in bi pustili vse tako kot je bilo in kot se je najbolj utrdilo in obneslo.«

Drugi dan — 19. avgusta 1942 — so se z Wirthom odpeljali v taborišče Treblinka. »Naprave so bile enake, samo precej večje kot v Belzecu. 8 plinskih celic in pravo gorovje kovčkov, obleke in perila,« je zapisal Gerstein.⁵³

Iz Gersteinove izjave se jasno vidi značaj esesovskega poročnika (SS Obersturmführerja) in kriminalnega komisarja Christiana Wirtha, »divjega Christiana«, kot so ga nekateri imenovali. Za njegov značaj sta vsekakor značilna sadizem in krvoločnost. Ker se je izkazal kot nadzornik uničevalnih taborišč na Poljskem, ga je vodja akcije »Reinhard« Odilo Globocnik predlagal za povišanje v policijskega majorja. Kaže, da ga je 30. januarja 1943 kar sam imenoval za majorja, res pa je tega dne postal kriminalni svetnik. Ko je Himmler 12. februarja 1943 obiskal uničevalno taborišče Sobibor — tisti čas je obiskal vse ustanove akcije »Reinhard« — je naročil Globocniku, naj tiste, ki so se pri akciji »Reinhardt« najbolj izkazali, predlaga za povišanje. Globocnik je to storil in je marca 1943 poslal Himmlerju in v prepisu tudi glavnemu personalnemu uradu SS seznam 28 »najboljših mož iz vseh 3 taborišč«. V spremnem dopisu je posebej poudaril zasluge štirih najpomembnejših:

»*Policijski major Christian Wirth* je odgovorni nadzornik. 30. januarja 1943 je bil imenovan za majorja. Moja prošnja ima namen, da bi Wirtha istočasno imenovali za SS Sturmbannführerja.

V priloženem seznamu pod 2. in 7. točko navedena:

SS Obersturmführer Gottlieb Hering in

policijski kapetan Franz Reichleitner naj bi bila glede na njuno funkcijo kot pripadnika policije imenovana za SS Hauptsturmführerja.

Medtem ko je pod točko 13 imenovani

pol. poročnik Franz Stangl predlagan za kapetana in SS Hauptsturmführerja.

Poslednji trije navedeni so vodje taborišč, od katerih je Stangl najstarejši in najboljši in je že v Avstriji kot pripadnik policije ilegalno delal v SS.

Vsi drugi na seznamu predlagani podoficirji so že od začetka angažirani pri akciji »Reinhard« in so se zelo izkazali.

Moja prošnja ima namen, da bi državni vodja SS izrekel ta napredovanja...«

Poleg navedenih štirih najpomembnejših, so med predlaganimi tudi SS Hauptscharführer Josef Oberhauser, SS Oberscharführer Lorenz Hackenholdt in pol. desetar Kurt Vey, o katerih bomo še slišali.⁵⁴

Toda predloga niso sprejeli tako hitro kot je pričakoval Globocnik. V glavnem personalnem uradu SS so imeli pač svoja pravila za napredovanje esesovcev. 13. aprila 1943 je Globocnik pisal vodji tega urada, SS Gruppenführerju Maxu von Herffu:

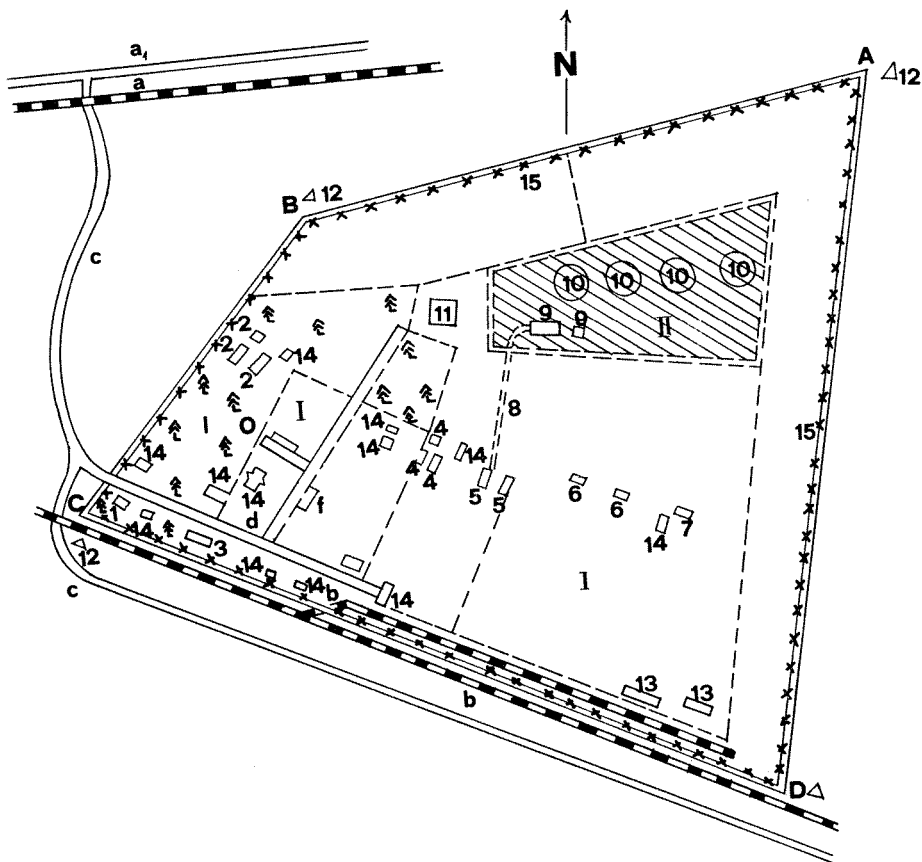
»SS Obersturmbannführer dr. Brandt (glavni tajnik v Himmlerjevem osebнем štabu — op. T. F.) mi je sporočil, naj Vam ponovno pošljem gradivo za napredovanja. Gojil sem tiho nado, da bo prišlo do Vašega napovedanega obiska. Ker pa se to ni zgodilo in se je 20. april kot prihodnji rok za napredovanje grozeče približal, Vam predloge pošiljam po kurirju in prosim, da bi jih upoštevali.«

Globocnik je v svojem pismu von Herffu ponovno navedel že znana štiri imena, je pa posebej priporočil še dva esesovca, in sicer takole:

»1. Pri tem bi rad posebej opozoril na navedenega pod točko 3

SS Oberscharführerja Schnura, ki tukaj ni samo že vsa leta vodil vsega bolniškega revirja, temveč je dal bistven prispevek v tej akciji za ohranitev zdravja naših mož. Zato sem ga tukaj, kot sem že govoril z Vami, vključil kot SS Untersturmführerja v seznam za napredovanje.

2. Pošiljam tudi gradivo za SS Sturmmanna dr. Franza Stanglico, o katerem sva že govorila, in prosim, kakor se boste spomnili iz najinih razgovorov, da bi mu zaradi njegovega vidnega znanstvenega dela sedaj podelili oficirski čin. Stanglica, ki tukaj

Tloris taborišča smrti Treblinka: 1 čakalnica, 2 barake za Ukrajince, 3 barake za Nemce in orožarna, 4 barake za Žide, delavnica in kuhinja, 5 slačilnica za moške in ženske, 6 prostor za sortiranje obleke, 7 »bolnišnica«, 8 cesta proti plinskim celicam, 9 plinske celice, 10 sežiganje trupel, 11 sežiganje odpadkov, 12 stražni stolpi, 13 skladišče predmetov, odvzetih po smrti, 14 razna upravna poslopja, 15 žična ovira in bloki, I upravno območje, II posebno območje

opravlja svojo službo na samostojen način 3 leta in ni bil nikdar upoštevan, bi si sedaj to napredovanje resnično zaslužil.»

Na koncu pisma je Globocnik navedel tudi imeni dveh predlaganih, ki sta medtem že padla v boju s partizani.⁵⁵

V Herffovem uradu so takoj začeli obravnavati Globocnikov predlog za napredovanje »najboljših mož« v akciji »Reinhard«. Toda najbolj se je zataknilo ravno pri Wirthu in so 17. aprila 1943 sestavili beležko. V njej so zapisali, da je od vseh predlaganih le Wirth pripadnik glavnega državnega varnostnega urada. Ugotavljali pa so, da ni SS Hauptsturmführer, tj. esesovski kapetan in da 30. januarja 1943 tudi ni napredoval za policijskega majorja, temveč le za kriminalnega svetnika. Sodili so, da bi po veljavnih pravilih lahko postal SS Sturmbannführer, tj. esesovski major, šele po treh letih dela kot kriminalni svetnik, tj. šele 30. januarja 1946. So pa sklenili vprašati glavni državni varnostni urad, ali bi soglašal s predčasnim Wirthovim povišanjem za esesovskega majorja.⁵⁶ Ker napredovanj, ki jih je predlagal Globocnik,

20. aprila 1943 torej ni bilo mogoče izvesti, so iz Herffovega urada 21. aprila o tem obvestili Globocnika in mu obljubili, da bodo to storili do 21. junija 1943.⁵⁷

Za Wirthovo napredovanje naj bi bilo torej pomembno stališče glavnega državnega varnostnega urada v Berlinu. Tam so spomladi 1943 to zadevo obravnavali trije višji esesovski oficirji in so svoje stališče posredovali v zelo obširni obliki. Potem ko so navedli vse Wirthove življenjepisne podatke, so zapisali:

»Za Wirthovo napredovanje za SS Sturmbannführerja so nekoč že dali pobudo iz firerjeve pisarne po naročilu SS Obergruppenführerja Bouhlerja, in sicer zaradi izrazitega Wirthovega organizacijskega talenta bodisi v rajhu bodisi v akciji, in ker je W. kot vodja svojih mož dorasel vsakim razmeram. Sedaj opravlja W. svojo službo v uniformi majorja zaščitne policije in dela od začetka vojne po firerjevem posebnem naročilu. Po obisku taborišča Sobibór, kjer W. sedaj dela, je državni vodja SS privolil v napredovanje najzaslužnejših vodij in mož. Zato je tudi SS Gruppenführer Globocnik prek glavnega personalnega urada SS predlagal Wirtha za SS Sturmbannführerja. Wirtha slikajo kot energičnega, zanesljivega uradnika z zadostno splošno izobrazbo, ki z neutrudljivo pridnostjo opravlja svojo službo in razpolaga posebno z izrazito taktiko in tehniko zasliševanja. Za zadeve varnostne službe si je W. vedno prizadeval, naloge, ki jih je dobival, je vedno opravil brezhibno. Njegova dela pričajo o resničnem znanju in o moči objektivne presoje.«

Trije višji esesovski oficirji iz glavnega državnega varnostnega urada v Berlinu so le malo ali skoraj nič vedeli o Wirthovih lastnostih pri izvajanju evtanazijske akcije in akcije »Reinhard«. Navajali so lastnosti, kakršne so zanj navajali že leta 1938 v Stuttgartu in ki smo jih opisali v prvem poglavju tega članka. Zanimivo je vsekakor, da v Wirthovi personalni mapi ni nobenega dokumenta iz leta 1940, da je le eden iz leta 1941 in da nato spet ni nobenega iz leta 1942. Čudno pa je, da trije višji esesovski oficirji, ki so obravnavali predlog za Wirthovo predčasno napredovanje, niso iskali ocen za Wirthovo delo iz firerjeve pisarne. Po navedbi ocen so zapisali:

»Kljub dobri oceni pa moramo predlagati, da se napredovanje W. za SS Sturmbannführerja odloži, ker lahko kriminalni svetniki šele po 3 letih postanejo SS Sturmbannführerji in bi bilo zategadelj W. napredovanje za SS Sturmbannführerja preveliko favoriziranje v primerjavi z mnogimi kriminalnimi svetniki z enakimi ali podobnimi uradniškimi lastnostmi, ki so potrebne za napredovanje.

Predlagamo torej, da SS Obersturmführer Wirth dne 30. 1. 1944 napreduje za SS Hauptsturmführerja, za kar je izpolnil pogoje dne 15. 11. 1942.«⁵⁸

Toda Globocnik si je kljub vsemu prizadeval uresničiti svoj predlog. 22. maja 1943 je pisal Herffovemu uradu:

»Pri Wirthu, Heringu, Reichsleitnerju in Stanglu ki so navedeni v seznamu, gre za tiste vodje, ki v akciji »Reinhard« stojijo na prvem mestu in sicer pri poslednjih treh gre za vodje taborišč in pri Wirthu za prvega predpostavljenega. Res je, da navedeni niso pripadniki redarstvene policije, temveč izhajajo iz kriminalne policije. Njihova akcija se je takrat razvijala prek firerjeve pisarne in državni vodja SS sam je glede na posebnost zadeve dovolil, da dobe ti možje ustrezne oficirske čine. Ne gre pa toliko za policijske čine, temveč za oficirske čine v splošni SS in le-te jim je priznal državni vodja SS, ko je 12. 2. 1943 zadnjič obiskal in si temeljito ogledal vse naprave.«

Na koncu svojega pisma je Globocnik ponovno poudaril tole: »Rad bi ponovno opozoril, da je državni vodja SS po svojem temeljitnem ogledu vseh naprav akcije »Reinhard« službo teh mož označil kot enkratni napor in je potemtakem prav gotovo v njegovem smislu, če bodo napredovanja čimprej izrečena. Prosim torej, da bi manjkajoča napredovanja odobrili z veljavnostjo od 21. 6. 1943.«⁵⁹

Ženske pred vstopom v celico smrti v Treblinki

V glavnem personalnem uradu SS v Berlinu so res pripravili napredovanja za večino oseb, ki jih je predlagal Globocnik, in jih razglasili z veljavnostjo od 21. junija 1943. Vendar je Wirth namesto esesovskega majorja postal kapetan, SS Scharführer Josef Oberhauser, ki ga je Globocnik predlagal za SS Untersturmführerja (podporočnika), je postal SS Obersturmführer (poročnik), Reichsleitner je postal esesovski podporočnik itd. Nista pa še napredovala kriminalni inspektor Gottlieb Hering, ker do tedaj sploh ni bil član SS in so ga predvideli le za esesovskega poročnika, ter dr. Franz Stangl, ker iz Linza še niso dobili potrebnega gradiva. Ponovno so navedli razlog, zakaj Wirtha niso povišali v esesovskega majorja:

»Wirth spada k vodstvenemu uradu kriminalne policije Stuttgart in je od 30. 1. 1943 kriminalni svetnik. On bi torej lahko napredoval za najbližji višji čin — za SS Haupt-Sturmführerja. Šef glavnega državnega varnostnega urada (dr. Ernst Kaltenbrunner — op. T. F.) je tudi za W. napredovanje za SS Sturmbannführerja menil, da bi to bila prevelika prednost zanj v primerjavi z mnogimi drugimi kriminalnimi svetniki, ki imajo enake ali podobne pogoje, in je zato soglašal, da Wirth napreduje le za najvišji višji čin, tj. za SS Hauptsturmführerja.«⁶⁰

Wirth je torej 21. junija 1943 postal le esesovski kapetan. Na ta čin je torej moral čakati kar več kot tri leta in pol, kar je razmeroma dolga doba za napredovanje v vojnem času. Mnogi esesovci, ki tudi niso bili v prvih vrstah na fronti, temveč so, prav tako kot Wirth, delovali v zaledju, so napredovali dosti hitreje. Pač pa so Wirtha medtem, in sicer 20. aprila 1943, odlikovali s križcem za vojne zasluge I. razreda z meči.⁶¹

Vsa zadeva okrog napredovanja najhujših množičnih morilcev Židov na Poljskem spada v čas, ko so tekli poslednji meseci akcije »Reinhard«. Ob vedno hitrejšem prodiranju Rdeče armade v Ukrajini in Beli Rusiji so morilci hiteli z odstranjevanjem sledi množičnih pokolov. Ko je Globocniku propadla velikopotezno zamišljena kolo-

nizacija Nemcev v lublinskem distriktu, s katero je naletel na odpor tudi pri civilni upravi generalne gubernije, ga je moral Himmler 10. julija 1943 odrešiti policijske funkcije v Lublinu. Imenoval ga je za namestnika višjega vodje SS in policije za »osrednjo Rusijo« in je na njegovo mesto v Lublin poslal esesovskega generala Jakoba Sporrenberga.

Za sedaj še nimamo natančnejših podatkov o tem, kdaj je Globocnik odšel iz Lublina. Po nekaterih podatkih je bil za akcijo »Reinhardt« teoretično zadolžen kar do 19. oktobra 1943. Čeprav ga je Himmler že julija premestil v Rusijo, kaže, da sploh ni odšel tja, saj dokumenti pričajo, da je imel še avgusta 1943 nesoglasja z novim šefom lublinskega distrikta dr. Richardom Wendlerjem (prejšnji šef dr. Zörner je namreč zaradi nesoglasij z Globocnikom dal ostavko na svoj položaj in odšel iz Lublina) in da je septembra še vodil neka podjetja. Himmler ga je bil namreč že leta 1942 imenoval za vodjo t. i. OSTI (tj. Ostindustrie) družbe, ki je upravljala podjetja z okrog 10 delovnimi taborišči, ali 18 industrijskimi obrati, v katerih je suženjsko delalo okrog 45.000 Židov. Poleg njih je v koncentracijskem taborišču Majdanek pri Lublinu delalo okrog 12.000 Židov. Himmler je 22. septembra, tj. devet dni zatem, ko ga je imenoval za višjega vodjo SS in policije v Trstu, odpustil iz vodstva OSTI družbe in ga opozoril, da bo moral do novega leta 1944 dati popoln obračun za akcijo »Reinhardt«. ⁶²

Globocnik je odšel v Trst v drugi polovici septembra 1943 in je moral polagati obračun za vso akcijo »Reinhardt« že v Trstu s svojega novega in poslednjega delovnega mesta. Za nacistične veljake je bil namen akcije »Reinhardt« predvsem fizično uničiti čimveč Židov, gospodarski namen je bil sicer drugoten, vendar zelo pomemben. V svojem poročilu Himmlerju 4. novembra 1943 je Globocnik zapisal:

»Akcijo ‚Reinhardt‘, ki sem jo vodil v generalni guberniji, sem 19. 10. 1943 končal in ukinil vsa taborišča... Pri nekem obisku ste mi, državni vodja dali upati, da bi za posebne napore pri tej trdi nalogi po izvršitvi tega dela lahko podelili nekaj železnih križcev. Prosim Vas, državni vodja, da mi sporočite ali lahko izdelam za to predloge. Dovolil bi si opozoriti, da so za varšavsko akcijo (tj. uničenje varšavskega geta — op. T. F.), ki je bila razmeroma le majhen del celotnega dela, silam tamkajšnjega vodje SS in policije prav tako dovolili takšno podelitev. Bil bi Vam, državni vodja, zelo hvaležen za pozitiven sklep, ker bi rad videl, da bi bilo nagrajeno trdo delo mojih mož.« ⁶³

Himmler je Globocniku odgovoril konec novembra 1943 in se mu takole zahvalil za njegov morilski posel v Lublinu:

»Za velike in enkratne zasluge, ki ste si jih pridobili za vse nemško ljudstvo (sic!) pri izvedbi akcije ‚Reinhardt‘, Vam izrekam svojo zahvalo in priznanje.«

Odlikovali so tudi izvajalce akcije »Reinhardt« in je Christian Wirth 17. marca 1944 dobil zaponko k železnemu križcu druge stopnje. ⁶⁴

Obsežnejše poročilo o akciji »Reinhardt« je Globocnik poslal Himmlerju šele 5. januarja 1944, saj mu je bil ta ukazal, naj do novega leta 1944 poda gospodarski obračun te akcije. Za to se je posebno zavzemal vodja glavnega urada za gospodarsko upravo SS, SS-Obergruppenführer Oswald Pohl. Ta urad je vodil nadzor nad vsemi gospodarskimi podjetji SS in tudi nad koncentracijskimi taborišči. Od septembra 1942 je vodil nadzor tudi nad gospodarskim poslovanjem akcije »Reinhardt«. Globocnik je bil temu uradu odgovoren za posebne naloge »G«, medtem ko so za akcijo »Reinhardt« uporabljali šifro »Geheime Reichssache 1851/43 geh.« Pohl urad je moral skrbeti za to, da bi plen »pravično« razdelili: denar in zlato v državno banko, ure in nalivna peresa posadkam podmornic in esesovskim enotam, očala državnemu zdravstvenemu uradu itd. Menijo, da ni bilo pravega nadzora, saj je nek

esesovski major zlato kar v kovčku nosil v državno banko, kjer so ga dajali na »Konto Max Heiliger« finančnega ministrstva, in so morali tudi drugače nekajkrat delati revizijo, tj. gledati Globocniku na prste.⁶⁵

V svojem poročilu je Globocnik povedal, da je pri obračunu akcije »Reinhard« treba upoštevati to, »da bodo morali dokazila čimprej uničiti, tako kot so že uničili vse gradivo o drugih poslih v tej zadevi.« Povedal je tudi, da so popolnoma odstranili vse naprave, ki so jih zgradili iz sredstev za to akcijo in da so iz nadzorovalnih imenov na krajih nekdanjih taborišč nastale majhne kmetije, na katerih so »strokovnjaki«, ki jim morajo plačevati rento.⁶⁶ Tako je razumljiv odlomek iz Grossmanove brošure »Pekel v Treblinki«, ki pravi: »Po 2. avgustu je Treblinka prenehala obstajati. Nemci so sežgali še zadnja trupla, podrli kamnite stavbe, odstranili žične ograje in požgali tudi zadnje barake, ki jih zarotniki (tj. uporniki — op. T. F.) niso mogli uničiti. Nemci so razstrelili z dinamitom ali pa odpeljali drugam vse naprave v hramu smrti, razrušili so peči, odstranili orjaške ekskavatorje, zasuli ogromne in neštevilne jame, podrli kolodvorsko poslopje tako, da ni ostal kamen na kamnu; izginile so tudi železniške tirnice, raznesli so pragove. Posejali so vsepovprek volčji bob, kolonist Streben si je tu postavil svojo hišico. Dandanes tudi te hišice ni več; nekega dne je zgorela.«⁶⁷

Večji del Globocnikovega poročila, v katerem sicer ni omenil niti enega uničevalnega taborišča in niti uničevanja Židov sploh, navaja količine zbranega materiala, od denarja do posameznih predmetov. Ko gledamo te številke, dojemamo izjavo dr. Morgna o tem, koliko materiala je videl v Wirthovem skladišču v Lublinu. Od 1. aprila 1943 do 15. decembra 1943, ko so sestavili končni obračun, so v akciji »Reinhard« zbrali skoraj 74 milijonov mark gotovine, za skoraj 9 milijonov mark žlahtnih kovin (od tega okrog 1.800 kg zlata in 10.000 kg srebra), za okrog 6,2 milijona mark deviz (našli so celo nekaj ponarejenih bankovcev), za okrog 44 milijonov mark dragočnosti (skoraj 16.000 zlatih prstanov, okrog 180.000 ur, med njimi okrog 15.000 zlatih ali platinastih, skoraj 30.000 očal itd.), za 46 milijonov mark ali 190 vagonov tekstila obleke, perila, žimnic itd.). Po tem obračunu naj bi akcija »Reinhard« v generalni guberniji prinesla nemškemu rajhu 187.745.960 mark ali skoraj 190 milijonov mark dohodka. Globocnik je na koncu svojega poročila poudaril, da gre pri tem za minimalno oceno, »tako da je skupna vrednost verjetno enkrat večja.«⁶⁸ Pri tem seveda ni upoštevana vrednost nepremičnin, ki so jih nacisti odvzeli Židom, ko so jih odpeljali v gete, koncentracijska taborišča in v smrt.

Himmler je osebno prebral in parafiral tudi to Globocnikovo poročilo ter naročil Pohlu, naj Globocnika čimprej odvežejo odgovornosti za obračun gospodarskega dela akcije »Reinhard«.⁶⁹ Vendar v glavnem uradu za gospodarsko upravo SS niso kar tako sprejeli Globocnikovega obračuna in je Pohl 25. januarja 1944 takole odgovoril Himmlerju: »SS-Gruppenführer Globocnik je zelo nepotrpežljiv. V poslednjih tednih me je nenehno bombardiral s pismi in brzojavkami. Tako kot si on predstavlja, da bi ga namreč z 31. decembrom 1943 — kakor ste ukazali Vi — razbremenili vse odgovornosti, pač ne gre. Ta dan je treba razumeti bolj tako, da do takrat nosi odgovornost. Ne more pa pričakovati, da bi mu 1. januarja 1944 zjutraj za zajtrk položili na mizo odločbo o razbremenitvi.«⁷⁰ Do srede februarja 1944 so Globocnika razbremenili šele za obračun gospodarskega dela akcije »Reinhard« za čas od 1. 4. 1942 do 31. 3. 1943, za nadaljnji čas pa verjetno šele spomladi ali poleti 1944, potem ko je bil s sodelavci akcije »Reinhard« že pol leta v Trstu in ko so tam opravljali svoj morilski posel.

(Nadaljevanje)

- ³² German crimes in Poland. II, Warsaw 1947, str. 89—96.
 - ³³ German crimes in Poland. II, Warsaw 1947, str. 99—104.
 - ³⁴ German crimes in Poland. I, Warsaw 1946, str. 93—106. Gumkowski — Leszczynisky, n. d., str. 82—86. Reitlinger, n. d., str. 157—158.
 - ³⁵ Vasilij Grossman: Pekel v Treblinki, Ljubljana 1946, navajam: Grossman.
 - ³⁶ Glej op. 32 in 34!
 - ³⁷ Jean-François Steiner: Treblinka. Paris 1966, slov. prevod z enakim naslovom je izšel pri založbi Borec v Ljubljani leta 1972 (navajam: Steiner). Zal nimam na voljo knjige Belzec, ki jo je napisal edini preživel taboriščnik Rudolf Reder in je izšla v Krakovu leta 1946.
 - ³⁸ Reitlinger ga navaja za Stänge (Reitlinger, n. d., str. 159 in 591), knjiga German crimes in Poland. I, ga navaja za Stengel (str. 99).
 - ³⁹ Steiner, n. d., str. 291—319; Reitlinger, n. d., str. 160; Grossman, n. d., str. 39—42.
 - ⁴⁰ Reitlinger, n. d., str. 161.
 - ⁴¹ Poliakov, n. d., str. 267.
 - ⁴² Reitlinger, n. d., str. 275—276.
 - ⁴³ Reitlinger, n. d., str. 276.
 - ⁴⁴ Reitlinger, n. d., str. 152—153.
 - ⁴⁵ Reitlinger, n. d., str. 138.
- »Uspelo mi je najti to taborišče in njegovega komandanta. Komandant je bil komisar kriminalne policije Wirth. Vprašal sem ga, ali je njegovo poročilo resnično in kaj je bilo. Na moje veliko začudenje je priznal, da je bil dogodek resničen. Vprašal sem ga, kako je mogel dovoliti, da je njegov oddelek delal takšne reči. Odgovoril mi je, da mora po firerjevem ukazu iztrebljati Zide. Povedal sem Wirthu, da je moje poslanstvo namenjeno vprašanju židovske poroke. Tam doli mi je opisoval metode, s katerimi je iztrebljal Zide. Malo prej mi je povedal tole: »Treba je tolči Zide z njihovim lastnim orožjem (oprostite mi, prosim, da uporabljam njegov izraz), treba jih je (v francoskem zapisniku je redakcija pustila le »ch... dessus« — op. T. F.). To pomeni, da je Wirth uporabljal širok slepilni manevar.« (IMT, XX, str. 527—529.) Dr. Morgen je nato natančneje pripovedoval, kakšna je bila Wirthova metoda iztrebljanja Židov.
- ⁴⁶ IMT, XX, str. 530—531.
 - ⁴⁷ Reitlinger, n. d., str. 138—139.
 - ⁴⁸ TWC, I, str. 812.
 - ⁴⁹ Prav tam.
 - ⁵⁰ Reitlinger ga napačno imenuje Stänge. Glej op. 38!
 - ⁵¹ Reitlinger, n. d., str. 159.
 - ⁵² V izvirniku je naveden SS Hauptsturmführer Obermayer (aus Pirmasens), a so ga pozneje namesto tega imena začeli pisati SS Oberscharführer Oberhauser, kar je verjetneje. Glej Der Spiegel 16. 12. 1968.
 - ⁵³ H. R.: Augenzeugenbericht zu den Massenvergasungen. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. I/1953, zv. 2, str. 177—194. TWC, I, str. 865—870. Das Dritte Reich, str. 531—534. Reitlinger, n. d., str. 169—172.
 - ⁵⁴ BDC, PHA SS, C. Wirth, Beförderungsvorschläge die an der Aktion Reinhard beteiligten Führer und Männer betreffend; Beförderungsliste für Angehörige der SS-Sondekommandos »Einsatz Reinhard« auf Befehl des Reichsführers-SS.
 - ⁵⁵ BDC, PHA SS, C. Wirth, Globocnik 13. 4. 1943 v. Herffu.
 - ⁵⁶ BDC, PHA SS, C. Wirth, beležka 17. 4. 1943.
 - ⁵⁷ BDC, PHA SS, C. Wirth, pismo SS Oberführerja dr. Katza 21. 4. 1943 Globocniku.
 - ⁵⁸ BDC, PHA SS, C. Wirth, RSHA, brez datuma.
 - ⁵⁹ BDC, PHA SS, C. Wirth, Globocnik 22. 5. 1943 v. Herffu.
 - ⁶⁰ BDC, PHA SS, C. Wirth, v. Herff Globocniku.
 - ⁶¹ BDC, PHA SS, C. Wirth.
 - ⁶² Reitlinger, n. d., str. 330—337.
 - ⁶³ Arhiv Instituta für Zeitgeschichte v Münchnu (navajam: arhiv IfZ), PS-4024, Globocnikovo pismo Himmlerju 4. 11. 1943. Fotokopije Globocnikovih poročil 4. 11. 1943 in 5. 1. 1944 mi je ljubeznivo posredoval vodja arhiva IfZ v Münchnu dr. Anton Hoch, za kar se mu lepo zahvaljujem.
 - ⁶⁴ BDC, PHA SS, C. Wirth, beležka glavnega personalnega urada SS 18. 7. 1944.
 - ⁶⁵ Reitlinger, n. d., str. 330—337.
 - ⁶⁶ Arh.v IfZ, PS-4024, Globocnikovo poročilo Himmlerju 5. 1. 1944.
 - ⁶⁷ Weissman, n. d., str. 42.
 - ⁶⁸ Arhiv IfZ, PS-4024, Globocnikovo poročilo Himmlerju 5. 1. 1944.
 - ⁶⁹ Arhiv IfZ, PS-4024, Himmlerjev dopis Pohlju 21. 1. 1944.
 - ⁷⁰ Arhiv IfZ, PS-4024, Pohlovo pismo Himmlerju 25. 1. 1944.
 - ⁷¹ Arhiv IfZ, PS-4024, Pohlovo pismo Globocniku 16. 2. 1944.

Tone Kebe

Iz Polhograjskih Dolomitov na Primorsko

Pozneje smo izvedeli, da je spopad prejšnjega dne med nami in italijanskimi vojaki povzročil Tonček Kosovel (pozneje je bil komandant bataljona v Bazoviški brigadi — op. p.), ki so ga borci iz taborišča poslali v dolino po vodo k osamljenemu vodnjaku prav tedaj, ko so po dolini prihajali Italijani. Nič hudega slutečega Kosovela je italijanska kolona pognala v beg. Ker je bil mlad in bolj majhne postave, so prvotno mislili, da gre za fanta domačina. Zato so ga klicali, »Fermati, ragazzo!« Potem so streljali za njim, a Kosovel je odnesel zdravo kožo, verjetno prav po zaslugi naše zasede.

Spopad z Italijani devetnajstega aprila 1943 je za naše vrste dobro uspel. Nismo imeli ne mrtvih ne ranjenih. Italijani pa so bili na slabšem, ker so bili napadeni v koloni. Po oceni domačinov so imeli 16 mrtvih in ranjenih, čeprav jih je v spopadu sodelovalo vsaj petkrat več kot nas. Položaj pa bi se naslednjega dne za nas prav gotovo spremenil na slabo, če se ne bi iz obroča pravočasno umaknili.

General Jaka Avšič-Hrast je bil med akcijo Italijanov na Grudnico še vedno na Lokovškem. Pozneje sem izvedel, da so tedaj hodili italijanski vojaki v neposredni bližini bunkerja, v katerem so bili poleg Avšiča še dr. Aleš Bebler in drugi funkcionarji primorskega odpora. V bunkerju so bili nekaj časa prepričani, da so izdani. Z bombami in strelnim orožjem v roki so se pripravili na spopad in čakali, kdaj bodo Italijani odkrili skrivališče. Toda orožja ni bilo treba uporabiti, ker bunker ni bil izdan.

Enaindvajsetega aprila 1943 smo taborili na Banjški planoti ne daleč od vasi Bate, kjer je bila karabinjerska postaja. Začasno smo si uredili ležišča in razpeli šotore ob večjem hribu, s katerega je izvidnica opazovala okolico. Naslednjega dne smo bili sredi dneva obveščeni, da se pomika v smeri proti našemu taborišču italijanska patrolja. Dano je bilo hitro povelje, da se moramo pomakniti proti vrhu grebena. V nekaj minutah smo zasedli boljše položaje in bili pripravljeni na obrambo. Tiste dni pa smo imeli v taborišču zastražena dva terenca, ki sta si neupravičeno »postregla« z nabrano partizansko hrano. Po večdnevni zasliševanjih smo enega izpustili, drugi pa je bil še pod stražo, dokler se zadeva ne bi do konca razčistila. Take prestopke smo partizani vselej strogo kaznovali. Zaradi občutka krivde in strahu pred kaznijo je zastraženi terenec stražarju pobegnil. Zatekel se je na karabinjersko postajo v Čepovanu ter Italijane o vsem seznanil. To smo izvedeli šele kasneje.

Izkazalo pa se je, da Italijanov sploh ni bilo. Izvidniki so imeli najbrž preveč strahu v očeh in so civile zamenjali za italijanske vojake. Kmalu zatem so prišli v taborišče terenci, ki so nam prinesli hrane za naslednje dneve. Pobeg terenca je bil tudi zanje neprijetna zadeva.

Še isti večer smo se premaknili na nove položaje nekje na meji Srednjega in Spodnjega Lokovca. Nekaj dni smo imeli mir in povsem običajno življenje v taborišču. Na terenca sicer nismo pozabili, toda upali smo, da se le nekje skriva.

Bližala se je velika noč. Ne glede na to, da je marsikateri izmed nas že zdavnaj obračunal z religijo, smo se teh dni veselili v pričakovanju raznih dobrot, ki so jih tedaj pripravljali v siromašnih lokovških družinah. Partizan domačin Metod je že na velikonočno soboto (24. aprila 1943) odpeljal Valerijo na svoj dom v Podštale. Bila je postrežena kakor v najboljših časih. Še za mammo so ji dali s seboj nekaj dobrot. V nedeljo pa so prišla v naše taborišče dekleta-terenke — in nam prinesle polno velikonočnih dobrot in potic, da smo se sladkali še naslednji dan. Je pač v navadi, da se partizani takih dni, ne glede na cerkvene običaje, raje spominjamo kot pa na dneve pohodov in lakote. Trenutki dobrega počutja in veselja so nam vliвали voljo in pogum za nadaljnje akcije.

Kmalu po velikonočnem veselju in lepih sončnih dnevih se je začelo deževje in tudi pohod naše enote. Testenova mama je zaradi slabega deževnega vremena obolela in dobila močan prehlad. V torek zvečer po veliki noči sta jo Zvonko in Miloš odpeljala v bližnjo hišo, da bi se pozdravila. Tudi naslednji dan je še padalo, med dežjem pa so se pojavile celo snežinke, kar je za te kraje ob koncu aprila redkost. Nekateri borci so se zato potikali po hišah in pod nadstrežji, drugi pa v gozdu pod šotori, ali pa pod drevesi, izpostavljeni dežju in mrazu. Pretežno so bili skoraj vso noč budni. Prav tiste dni smo dobili obvestilo, da Italijani pripravljajo večjo hajko. Pomislili smo na izdajstvo pobeglega domačina, zato smo si iskali boljši teren, da bi si postavili taborišče, ki bi bilo v primeru napada dobro za obrambo. Slabo vreme pa nam je preprečilo, da si nismo mogli ogledati terena in si postaviti šotorov. Manjkalo pa nam je tudi tople hrane, ker smo bili že dva dni na pohodu. Slabo vreme, obvestila o hajki in občutek izdajstva, vse to je neprijetno napolnjevalo naša srca in razpoloženje. Začeli smo verjeti, da nam je ušel nevaren človek.

Požig Žagerčeve hiše v Srednjem Lokovcu

Stali smo v gozdu pod bukvami zaviti v koce in šotorska krila in bili že nekoliko premočeni. Naš komandir Iskra je iskal prostovoljce, da bi šli po hrano v okoliške hiše k našim zaupnikom. Ni mu bilo težko najti šest fantov prostovoljcev. Radi smo se javili, saj smo vedeli, da se bomo zopet srečali s prijaznimi ljudmi, pod streho vedrili in si krajšali noč. V naši »intendanci« smo bili: Iskra kot vodja, Zmago, Sokol, Marko, Stanko, Metod in jaz. Sedem partizanov z namenom, da prinesemo hrane za kakšnih trideset partizanov in zagotovimo redne obroke prehrane. Zaradi poznanstva terena in ljudi je šel z nami tudi Metod, ki je dobro poznal vse naše zaupnike. Zato smo že zvečer imeli vsi polne nahrbtnike hrane, ki je bila že pripravljena pri dobrih lokovških ljudeh.

Pozno zvečer smo se vračali proti taborišču. Ustavili smo se pred Žagerčevo-Šuligojevo hišo v Srednjem Lokovcu št. 41 kot že tolikokrat poprej. Premišljevali smo, če naj bi se ustavili tudi pri njih, posedli za kaminom, zapeli ter malo pokramljali, in se potem zopet odpravili na pot. Ta večer smo napolnili nahrbtnike že drugje,

Albert Jakopič-Kajtimir, prvi komandant Gregorčičeve brigade

zato smo še posebej oklevali. V Žagerčevi družini so bili tedaj doma mati Frančiška, stara okrog šestdeset let, hčerka Zorka, stara dvaindvajset let, hčerka Milka, stara osemnajst let in sin Mirko, ki še ni dopolnil šestnajst let starosti. Vsa družina je prizadevno sodelovala s partizani in jim vsakodnevno dajala zavetje. Imeli so majhno kmetijo in se s težavo preživljali. Hiša je stala ob robu gozda in je bila zelo primerna za zbiranje partizanov. Med terenci na Lokovcu je bila celotna družina med najbolj aktivnimi. Mladi so dobivali zadolžitve od mladinskega odbora, v katerem sta bili povezani Zorka in Milka, sosedovi dekleti Lojzka Mokrin in Zofka Šuligoj, aktivno pa sta sodelovala še domači sin Mirko in sosedov sin Izidor Mokrin. Spomin mi ne dovoljuje omembe številnih Lokovčanov, ki so nam pomagali, sicer bi morala dobiti marsikatera družina tukaj svoje mesto.

Dekleta so v zimi 1942/43 sešila nad sto triglavk, spletla več parov nogavic in rokavic ter zbirale še druge potrebščine in hrano za partizane. Pred prihodom naše skupine je bila pozimi v tej okolici četa komandirja Nanosa. Sestavljali so jo po večini mladi fantje iz Lokovca, ki so prišli vanjo februarja 1943, da so se izognili mobilizaciji v italijansko vojsko. Zaradi visokega snega so večkrat prenočevali na Žagerčevem skednju, podnevi pa so se umikali v gozd. Gaz v gozd je vedno maskiral domači sin Marko tako, da je hodil za njimi v gozd in nazaj grede vlekel smrekove veje, da bi bila gaz videti kot vlečnica drv za zimsko kurjavo.

Ob enakomernem ritmu dežja smo pod kapom skednja pred hišo neodločno stali in se vzdramili šele tedaj, ko nas je Iskra obvestil, da bomo noč prespali v listju Žagerčevega poslopja. Eni smo bili zato, da bi zbudili domače, posedeli in se z brhkima dekletoma malo poveselili. Zavedali smo se, da bi bilo tvegano v hiši ostati do jutra, zaradi nevarnosti izdajstva. Zmagala je odločitev komandirja Iskre, ki je menil,

da bi bilo bolj primerno nekajurno spanje, nakar bi še pred zoro odrinili v taborišče. Ni hotel, da bi domače ob pozni uri dvigali iz postelje. Tako smo se podredili njegovi volji in že zaradi utrujenosti mislili, da je tako najbolj prav. Odpri smo vrata skednja in se tiho razmestili v notranjem delu, kjer je bilo nasuto suho listje. Kmalu smo poplegli. Ponavadi smo ob nevarnostih in na nepoznanem terenu pospali opasani in z orožjem zraven sebe. Tokrat smo se razpasali, orožje položili nekoliko stran na kamnite podboje, municijo in opasače pa v listje. Vse premalo smo se zavedali nevarnosti, ki nam je pretila. Na drugi strani pa so spokojno spali Žagerčevi, ne da bi vedeli, da imajo na svojem skednju nepovabljene nočne goste.

Pobegli terenec je po predvidevanju izdal Italijanom nekatere naše aktiviste, mesto bivšega taborišča in sam vodil karabinjerje do hiš, ki so podpirale partizane. V noči od 28. na 29. april 1943, nekaj dni po pobegu terenca, so Italijani razgibali goriško kvesturo, sosednje karabinjerske postaje in vojaške enote. Iz Banjščic, Kala nad Kanalom in iz Čepovana so prodirali proti Srednjemu Lokovcu. Po oceni domačinov je bilo na pohodu nad dvesto Italijanov, lahko pa še več, ker so preiskovali večje ozemlje. Mi pa smo do svita trdno, brezskrbno spali. Prekršili smo partizansko pravilo in nismo postavili straže. Obljuba Iskre, da bomo iz senika odšli še pred dnem, se ni uresničila. Spali smo tako trdno, da nismo slišali, kdaj je pojenjal dež, ki smo ga zvečer dobro slišali ob škropotanju na streho. Prebudili smo se že ob dnevu. Pokonci sta bila že Zmago in Metod, vstajal je Iskra in nas priganjal k odhodu. Že budni smo prisluhnili korakom in glasovom, ki so se bližali dvorišču pred našim prenočiščem. Zaradi lažjih dovozov in prehodov ima tod vsaka vas in vsaka hiša s kamnom utrjeno cestišče in dvorišče, kamna je namreč povsod na pretek. Korake okovanih čevljev je mogoče slišati že na sto metrov, še dalj pa ponoči. Z občutkom slabe vesti smo pozorneje prisluhnili govorici, če morda le ni patrolja iz naše enote. Pričakovali smo morebitnih vesti o premiku, saj smo taborišče zapustili, ko še ni bilo dokončno odločeno, kje bomo nanovo taborili. V vseh nas pa so bili skriti občutki izdajstva, a neizrečeni. V sekundah razmišljanja so se koraki prihajajočih že zaustavljali. Potihoma smo si očitali, da že prej nismo zapustili skednja, še bolj pa nam je bilo žal, da zvečer nismo prepričali Iskro in se še tisti večer vrnili k svojim. Marnja pa je bila sedaj prepozna in nepotrebna. Kmalu smo spoznali kruto resnico. Večja kolona italijanskih vojakov se je že ustavila na dvorišču pod skednjem prav tedaj, ko je Metod pogledal skozi lino skednja na dvorišče. Na hitro smo začeli ukrepati. V listju je završalo. Naše glasove so uglasili močni in živahni pogovori italijanskih vojakov, ki po vsem videzu niso pričakovali srečanja z nami. Tudi oni so slišali šumenje listja in naše polglasne pogovore, zato je bilo presenečenje obojestransko. Ko je Metod pogledal skozi lino, je zakričal, »Italijani«, in že se je pognal skozi odprtino naravnost mednje. Pretekkel je kakšnih deset metrov dvorišča in stekel za desni vogal hiše. Listje, kjer smo spali, je še bolj zašumelo, zakaj v njem so iskali opasače in municijo. Mitrалjezec Sokol in njegov pomočnik Marko sta iskala nabojnice za strojnico. Dogodki so se med tem odvijali s filmsko naglico. Metod je srečno odnesel pete med presenečenimi Italijani, ki so se kričaje in v strahu razbežali. Krit za hišo jim je ušel še preden so se zavedli svojega položaja. V zaščiti dreves in skalovja je ušel izpred nešteto puškinih cevi. Poznejši strelji ga niso več dosegli.

Ob skoku Metoda skozi lino, je skupina Italijanov že stala pred vrati skednja, da bi jih odpri. Najbrž so slišali šumenje listja in naše pogovore. Prav tedaj je z notranje strani odpiral vrata tudi Zmago. Ker je bil v drugem predelu skednja, najbrž še ni vedel, da smo mi že Italijane opazili. Ob srečanju s partizanom so skušali vrata zaloputniti, kar pa jim je Zmago preprečil. Kričaje so nato odskočili in od strahu

Tabor Gregorčičeve brigade ob njenem nastanku v Prodeh pri Knežkih Ravnah na Tolminskem

zavpili. V trenutku so poskakali za najbližje kamnite škarpe in se pripravili za napad. Vse se je zgodilo tako hitro, da smo sprva obstali od presenečenja. Toda nagon po samoohranitvi je storil svoje. Prvi se je postavil po robu Zmago, ki je bil ob prihodu Italijanov že pokonci, opasan in obložen z nahrbtnikom krompirja. Ob srečanju z Italijani se ni zmedel in je takoj začel streljati. Pridružil se mu je še komandir Iskra in oba, Zmago z leve strani vrat, Iskra pa z desne strani, sta streljala na prese-nečene Italijane. Mednje sta odvrгла vsak po eno bombo; a bomba, ki jo je vrgel Iskra, ni eksplodirala. Ker sem bil tudi sam nared, sem se jima priključil in odvr gel med zabarikadirane italijanske vojake ofenzivno in defenzivno bombo. Ko sta od-jeknili bombi, smo se domenili za izpad. Komandir Iskra je planil ven prvi in skušal preskočiti najbolj kritičnih deset metrov do zidovja hiše. Toda Italijani so se že otresli prvega strahu in so že z nažiganjem zapirali naš preboj. Za skokom Iskre so Italijani namenili silovit zaporni ogenj in ga zrušili za levim vogalom hiše. Bil je na mestu mrtev. Sokol je končno našel saržerje in takoj izstrelil proti Italijanom dva močna rafala. Zatem smo stekli iz skednja še preostali v tisto smer kot Iskra. Za hišo je takoj padel pomočnik mitraljezca Marko, poleg komandirja Iskre. Zmago, Sokol, Stanko in jaz pa smo imeli srečo, da nas na čistini pred hišo ni zadela nobena krogla. Bržkone smo izkoristili sekunde, ko so Italijani menjali naboje in se morda zadovoljevali ob uspehu ubitega komandirja. Izpad smo torej napravili v pravem trenutku, za hišo pa nas je ščitilo drevesje in skalovje. Italijani so bili z drugim napadom za malenkost prepozni, pozneje pa so verjetno polagali preveliko pozornost na izhod iz skednja, ker so pričakovali še »preostalo« skupino partizanov.

S kritjem za hišo pa naš preboj še ni bil končan in nevarnost še ni minila. Umikali smo se rafalom in strelom Italijanov in pomešani med njimi smo stoje med tekom streljali nanje. Preskakovali smo iz zaklonišča v zaklonišče, od skale do bukve. Spominjam se dogodka, ko je italijanski mitraljezec meril na naša dva tovariša v trenutku, ko sta se pognala čez majhno čistino. Opazil sem ga prav tedaj, ko je dvignil orožje izza skale. Še pravi čas sem ga utišal. Eden izmed njiju je bil Zmago, ki je takoj nato rnil v nogo italijanskega vojaka, da se je komaj zavlekel za eno izmed hiš. Med tekom smo drug drugemu pomagali in se reševali. Italijani so brezglavo begali sem ter tja, še vedno presenečeni nad našim nenadnim izpadom.

Uspeli smo se prebiti iz obroča s hitrim in drznim izpadom. Toda ne vsi. Ob vogalu hiše sta drug za drugim obležala komandir Iskra in pomočnik mitraljezca Marko. Oba sta bila zelo priljubljena, zato nas je njuna izguba zelo prizadela. Najbolj pa je smrt Marka prizadela mitraljezca Sokola, saj je bil Marko njegov bratranec in rojak iz Bosne. Pogrešal pa je tudi sveženj nabojev, ki jih je Marko nosil v svoji torbi. Žal, jima ob smrti nismo mogli izkazati časti, ker so ju Italijani mrtva odpeljali v Čepovan in razkazovali ljudem v svarilo. Potrti smo se ju nemo spominjali, Valerija pa je v svoj dnevnik zapisala: »Hrabri komandir Iskra in hrabri pomočnik mitraljezca Marko sta za vedno ostala na bojišču. Slava jima!«

Domači sin Mirko Šuligoj se tega dogodka spominja:

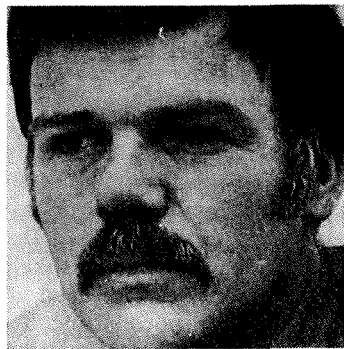
»Z mamó sva spala na peči v izbi. Ropot sem prvi zaslišal jaz. Zbudil sem mamó in že sva skozi okno opazila kolono Italijanov. Komaj je izgovorila besede, »kar naj gredo, jim bodo že pokazali«, se je začelo silovito streljanje. Skočil sem k oknu in že videl mravljišče Italijanov pred hlevom na dvorišču. Videl sem Metoda, ki je skočil iz skednja naravnost v gručo Italijanov, se dvignil in zopet skočil v izpraznjeno gnojno jamo in po čistini v precej globoko vrtačo. Za njim so Italijani streljali stoje z mitraljezi in s puškami. Iz vseh strani so se nato zgrinjali Italijani.

Prav kmalu smo se znašli v verigah na dvorišču. Videl sem, kako polivajo bencin, nosijo slamo in prižigajo. Kmalu je plamen zajel vsa tri poslopja. Imel sem zelo mešane občutke. Težko bi jih opisal. V gorečih poslopih je zapored pokala municija, ki so jo metali v ogenj Italijani sami, da so nas lahko še bolj mučili in nam grozili, češ da smo imeli v hiši zaloge partizanske municije. Ves čas, ko je gorela hiša, smo bili na trati, kakšnih petdeset metrov stran od hiše. Po tleh so privlekli dve trupli. Tenente Scarppa nas je suval s kopitom in zahteval, da priznamo, da trupli poznamo.

Hudo, a resnično! V krvi smo videli ležati priljubljenega Iskro in znanega pomočnika mitraljezca. V smrekovem gozdičku za hišo smo bolj od daleč videli zavita trupla v naše rjuhe. Pozneje smo izvedeli, da so mrtve italijanske vojake spravljali čez gozd v Banjščice. Sosedje so ocenili, da je bilo okrog deset mrtvih.

Trupli partizanov je moral sosed naložiti na voz, vpreči vole, in v čredi Italijanov, uklenjenih treh družin (štirinajst ljudi) in živine, smo se pomikali proti Čepovanu. V vasi so na dvorišču pred kasarno odložili trupli, okoli katerih so se zbrali domačini. Dve Čepovanki sta prišli blizu in pljuvali proti nam in na trupli padlih partizanov. Francinovi iz Čepovana pa so nam prinesli malico in videli smo njih sočustvovanje. Nas so takoj naložili na tovrnjake in odpeljali naravnost v Zdravščino (Sagrado), v taborišče. Tu smo ostali do kapitulacije Italije.«

(Nadaljevanje)

Taško Georgievski

Izžgani od sonca in žeje

Ko sta nebo in voda izenačila barvo, so jim pobrali vse dokumente, vsa pisma in vse osebne predmete, predvsem pa zlatnino, med katero so bili prstani in ure.

Done ie nosil na prsih svoja stara dva, a niso ga niti vprašali, temveč so mu ju iztrgali iz rok. Hristos, ki je bil z njim v vrsti, mu je zašepetal, naj bo pameten in naj se jim ne upira, saj vendar vidi, kolikšno vodovje je okrog njih; če zahtevajo, bodo tudi vzeli. Done mu je hotel dopovedati, da mu je ta fotografija pri srcu, ker je iz mladih let njegovih starih dveh in ker mu je oče podoben, četudi ima na glavi vsa znamenja moškosti. Pa tudi Hristos je imel prav. Če si tukaj...

Razdelili so jih po dva in jim rekli, naj si sami postavijo šotore iz kril, ki jih nosijo v torbah in naj se ne oddaljijo od vhodov v šotore več kot pet metrov. Toda v šotore, ki so bili narejeni samo za dva, so jim dodali še po dva. V Hristosov in Donetov šotor so privedli nekega štiridesetletnega, nizkega in ožganega človeka, z brado kot strnišče, Madžira iz gjumendžijskih vasi, in nekega fanta, ki se še ni bril, Grka iz solunskega predmestja, ki mu je bilo ime Niko in ki je imel tam za morjem samo mater.

Marko je spal v drugem šotoru, malo višje.

Sonce je zasmradilo ves otok in ga naselilo z velikimi in nadležnimi muhami, ki so se vrivale vsepovsod, najbolj zoprne pa so bile, kadar so lazile po ranah na glavah in obrazih. Pravzaprav se je zdelo, kot da sploh ne letajo. Bile so vsepovsod. Lazile so jim po obrazih, po laseh in po rokah. Zabadale so se jim v spodnje hlače. Zlezle so celo v zaprte torbe. Lazile so po tistem kruhu, ki so si ga bili pritrkali od ust, in ga onesnažile. Jedli pa so ga kljub temu.

Drugi ali tretji dan si je Done opomogel. Hristos se mu je čudil. On se nikakor ne bi tako hitro izmazal. In drugi ali tretji dan je Done dejal:

»Vsak bo dobil svoje, eden prej, drugi pozneje. Od tega vodovja ni mogoče oditi nikamor!«

Pokazalo se je, da Madžir in Niko še nista dobila vsak svojega obroka, kot Done in Hristos. Sicer pa tega nista skrivala. Done se je delal ravnodušnega, govoril je,

* Odlomek je iz knjige *Prekleto seme*, makedonskega pisatelja Taška Georgievskega. To je pretresljiva zgodba o mladih egejskih Makedoncih — manjšina v Grčiji — ki se niso pripravljali odreči svoji narodnosti in se zaradi tega, a povrh še osumljeni komunizma, znajdejo v grškem vojaškem kazenskem taborišču, na golem sredozemskem otoku, kjer trpijo nečloveške telesne in duševne muke, kjer jih počasi, z metodami, ki so na svoj način bolj surove od tistih, ki jih poznamo iz nacističnih koncentracijskih taborišč, uničujejo fizično in duševno in kjer ni nobenega upanja na srečno vrnitev.

kot bi se mu ne zdelo važno, da jima je bilo to doslej prihranjeno, češ da sta pač imela srečo, toda ko ga je Hristos skrivaj dregnil s komolcem, se je zdrznil in se v mnenju pridružil Hristosu. Kaj veš, morda pa res nista takšna kot sva midva, morda so ju nalašč vtaknili semkaj, da se pred njima izlajava.

Drugi dan, ko se je po kamenju razlilo sonce in ko so jih muhe pikale v nosnice, je zapela ista vojaška trobenta kot v Solunu. Na čistini, ki jim je rabila za zborna mesto, so jih postavili v vrste po vseh vojaških predpisih, potem pa so jih začeli klicati po imenih, in vsi, ki so bili poklicani so stopili štiri korake naprej. Med poklicanimi so bili tudi Hristos, Done, Marko in Niko, Madžir pa je ostal v zadnjih vrstah. Tedaj so zadnjo vrsto zasukali na desno in jo odvedli nekam daleč, čez neke strmine iz kamenja. Nekdo je dejal, da jih vodijo v drug bataljon, toda Hristosu in Donetu ta podatek ni povedal nič. To so storili najbrž zato, da nas ne bo toliko skupaj, si je mislil Done, ampak to ni bila navadna ločitev, kot so videli pozneje. Ta odhod v drug bataljon je imel neki drug pomen.

In tako so v šotoru ostali trije: Done, Hristos in Nikos. In muhe. Muh niso mogli razdeliti po bataljonih. Ostala je tudi žeja, kajti kolikor bolj se je dvigalo sonce, toliko močnejše so jo čutili v sebi, pod rebri in na zlepljenih ustnicah. Spodaj od brega naprej se je razprostiralo ogromno vodovje in se bleščalo v soncu kot milijon zrcal, toda z njim si niso mogli gasiti žeje.

»Imaš kaj slin« je vprašal Done.

»Nimam,« je odvrnil Hristos. Tudi tisti fant je ni imel.

»Ali nam bodo dali kaj vode?« je nadaljeval Done.

Hristos in Niko sta molčala.

Okrog poldne, ko se že ni bilo več mogoče dotakniti šotorskih kril in ko je bilo kamenje tako razgreto, da bi zacvrčalo kot razbeljeno železo, če bi nanj kanila kaplja vode, tedaj, ko niso niti vedeli, kako visoko je sonce, kajti nihče si ni upal privzdigniti oči, da ga ne bi ožgalo, je spet zapela trobenta in jih poklicala na zborna mesto. Od čistine navzgor se je vlekla strmina z nizkim grmovjem in kamenjem, vzdolž nje pa se je vijugala pot. Odvedli so jih po njej, po razbeljenem kamenju in ožgani in poteptani travi. Ta pot, ki je držala navkreber, je Doneta hrabrila. Niso prvi, ki stopajo po njej, najbrž pa tudi ne zadnji. Tisti, ki so odšli pred njimi, so sprejeli samo svoje muke. Tisto, kar jim je namenjeno, jih čaka najbrž nekje zgoraj. Tisto pa, kar je bilo zgoraj, je bilo nekakšno razširjeno grlo strmine, katere trup je segal prav do grebena, samo grlo pa je bilo široko nekaj gumen. Deževje je izdolblo jarek, ki je tekkel ponekod po sami sredini strmine, ponekod pa po eni ali drugi strani. Čez jarek je bil postavljen zid iz kamenja, kakih dvajset metrov vštric z jarkom, na sredi pa se je vzpenjal visoko, kot cerkveni kor.

Na tej planjavi so jih ustavili in jim ukazali, naj posedejo. Ko so posedli in uprli oči proti zidu, ga niso mogli prav razložiti, kajti sonce se jim je zabadalo v zenice; zaslišali pa so glas, mehak, prijazen in dober, ki jim je zaželel dobrodošlico. Tisti, ki so se znašli v senci in jih sonce ni oviralo, so ga dobro razložili: pred njimi je stal kapetan, visok in vitek, okreten in v paradni uniformi, gladko obrit, z nasmeškom pod nosom in s pištolo za pasom. Zraven njega sta eden na eni, drugi pa na drugi strani stala dva podporočnika vsak prav tako s pištolo, toda brez nasmeška pod nosom. Eden je imel brke. Na gornjem in dolnjem koncu zida — vojaki s puškami in bčči.

Nad sedečimi vojaki je izžarevalo sonce.

Ko so se že vsi hoteli znesti nad soncem, je kapetan dvignil roko in rekel:

»Ime mi je Kostadini Skalumbakis!« in to s takim tonom, kot da je to nekaj posebno važnega, nato pa je pripomnil, da od danes naprej odgovarja on za njihova

dragocena življenja. Po tem, kako je izgovoril zadnje besede, so mnogi spoznali, da je njegov nasmeh, ki ga je nosil pod nosom, lažen in prisiljen. Na koncu jih je pozval, naj zapojejo pesem o Grčiji. Ko je njegov glas utihnil, je vse zagrn timer. Nekateri so povesili oči, drugi so se s pogledi sprehodili po pobočju, tisti pa, ki so bili najbolj plašni in najbolj slabotni, so gledali v kapetana Skalumbakisa.

Katera je ta pesem? so se spraševali mnogi. Tista dva podporočnika, ki sta mu stala ob strani kot dva podpornika, sta zavreščala, češ naj vsi gledajo v zid in pojejo. Dolgo se v razgretem zraku ni razlegla pesem, čeprav so skoraj vsi mlaskali. Čez nekaj časa so se iztrgali iz sredine plašni glasovi in se razširili med vsemi vojaki, in slednjič se je v vročem zraku razleglo neko čudno mrmranje.

Kapetan je zmajal z glavo. Podporočnika pa sta skočila čez zid v jarek in se znašla med njimi. Eden, tisti krajši debelušček z brki namesto z nasmehom pod nosom, se je začel sprehajati pred vojaki levo in desno, kot da se nalašč obrača od gladke in gole Donetove glave.

Done se je trudil in odpiral usta, ker je slutil, da se podporočnik pretvarja — bog ne daj, da bi me slišal, ampak ravno mojo glavo gleda, lahko prisežem pri katerem koli svetniku — si je mislil. Ko bi smel in mogel, bi se sklonil k Hristosu in mu zašepetal na uho. Ali ga vidiš, pesjana, skače sem in tja, ošvrkn timer pa bo mene.

Čez nekaj časa se je podporočnik res znašel za njim in Done je z vsem telesom začutil, da preži nanj, in zlezal je vase, toda nikakor se ni mogel izgubiti v tej angleški obleki. Zaslišal je:

»Ti s to bučo, zakaj ne daješ od sebe tudi glasu, ko že vrtil jezik?«

Done je še naprej zijal v neki kamen v zidu in upal, da se to morda ne nanaša nanj, ko pa je padla po njegovi glavi palica, je spoznal, da mora tudi vstati in ne le odgovoriti.

»Saj pojem, gospod podporočnik!« je zajeceljal in se dvignil nad vse druge, kajti počutil se je, kot da je kdo ve koliko nad vsemi drugimi, ali pa se je tem posrečilo, da so se zmanjšali. Hotel je še pripomn timer, da nima več glasu, da je žejen in da sta se mu najbrž sprijeli tudi glasilki in zato ni nič čudnega, da ne more spraviti ničesar iz sebe.

»Ali znaš pesem, a, ali melješ psovke?«

»Ne, gospod,« je odgovarjal Done in ga gledal v oči, v tiste črne oči, ki so se jim od sovraštva svetile zenice, »ničesar drugega ne pojem, razen pesmi.«

Podporočnik se je šele zdaj spomn timer in ga vprašal, kako se piše, od kod je in zakaj se ne vzravna, kadar govori z njim. Done je stal pred njim ravno kot sveča, bolj ravno ni mogel stati, saj je stal kot odrevenel ali okamnel, in dejal je:

»Ime mi je Adonis Sovičanis, iz vasi Sarakinovo, vodenski okraj, kmet, gospod podporočnik.«

Podporočnik ga je ošinil s palico pod brado, ob grlu ne ravno močno, vendar pa toliko, da bo lahko spravil iz sebe glas ob pravem času, in ga vprašal nekaj popolnoma drugega:

»Zakaj pa poješ, če si od tam? Ti ne nosiš v srcu Grčije, ti si vohun — zakaj pa potem poješ to sveto pesem?« in še huje je stisnil Donetovo grlo, da je Done samo zagrg timer:

»Gospod... podporočnik... majhno srce imam... kar morem... spravim vanj...«

Hristosu se je krčila duša in štel je udarce, ki so padali po Donetu, in premišl timer — Ubožec — pôk, spet pada po njem — pôk, Marko pa je samo gledal, kako bi skril glavo pred drugimi. Grk Niko, ki je spal v njunem šotoru, je zapel močneje, da bi vzbudil podporočnikovo pozornost, zakaj ob pesmi, ki je zamirala, so Donetove be-

sede zvene kot pravi posmeh. In uspelo mu je, zakaj nihče ni ukazal, naj nehajo peti.

Podporočnik se je zmedel, umaknil palico z Donetovega grla in obstal pred Nikom:

»Ti, smrdokavra, ti si, če se ne motim, iz neke vasi blizu Lerina, ali ne?«

Fant je poskočil in obstal vzravnan:

»Ne, gospod podporočnik! Nisem iz lerinske vasi.«

Podporočnik je zamižal:

»Če nisi iz lerinske vasi, potem si kje od zgoraj ali pa od spodaj, to ni važno, ampak o nečem sem prepričan: da ti teče po žilah nečista kri in da si vohun —,« je umolknil in zasikal skozi stisnjene zobe: »Banditski pankrt!« Stavek je končal s palico, ki je naredila na fantovem obrazu rdečo brazdo.

Preden ga je nagnal čez zid, je fant zavpil:

»V tej poscani Grčiji še Grk ne more biti Grk!« toda tam, za Skalumbakisom, so ga preizkusili z drugimi rekviziti in z druge vrste palicami in mu zapisali vse generalije od glave do pet. Vsi so mu odpustili, da ni mogel vzdržati in da je vpil na ves glas, z vrha zidu pa se je malone skozi solze oglasil kapetan Skalumbakis, brž ko se je nehal smejati:

»Ta je pa res naš!«

Ko so to slišali Hristos in Done in še drugi, niso vedeli, na kaj je mislil kapetan Skalumbakis in iz česa je sklepal na to, kar je mislil.

Tako se je končal prvi pohod pod soncem, na katerem so peli to pesem.

* * *

Včasih so prišli na ta kraj petnajstkrat, včasih pa tudi dvajsetkrat na isti dan, in sicer ne takrat, ko se je nad ostrim kamenjem na grebenu prikazalo sonce, temveč, ko se je to dvignilo že zelo visoko in razžarilo nebesno ploščo. In komaj so se vrnili v šotore, jih je trobenta spet poklicala na zborna mesto, z zbornega mesta pa na pot po strmini do tistega zijajočega žrela z razbeljenim kamenjem in razbeljeno zemljo.

Vedno so jih priganjali, da so peli eno in isto pesem, ki je poveličevala Grčijo. To je bila pravzaprav njihova preiskovalna metoda. Kajti človek jo je lahko včasih skupil, če je pel, pa tudi, če ni pel. Podporočnik Maki iz Kalamatija (tisti debelinko z brki pod nosom, ki jih je zasliševal prvi dan) je po svojem prepričanju in po svojih računih lahko s svojo palico pokazal na kogarkoli. Podporočnik Maki je bil uvod v tisto, kar se je dogajalo za zidom, na katerem je stal Skalumbakis in se smejal z babjim glasom.

Done in Niko sta veljala v svoji skupini za pionirja. Bila sta prva, na katera je pokazala Makijeva palica. Nekega študenta iz Seresa pa je Maki poslal za zid zaradi tega, ker mu je bilo ime Paris in ker je bil študent, češ, kako more nositi barbar tako ime, ki ga dajejo samo najplemenitejšim Grkom, pa tudi zaradi tega, ker je bil rojen v Seresu, ki je bil dotlej popolnoma grško mesto, zdaj pa ga blati ta nedopečeni študent, in na koncu mu je s palico pokazal, da mora čez zid.

Pri Hristosu se je obesil na pesem:

»He, kaj pa misliš, da si, in kaj tako vreščiš, ta pesem poje vendar o naši domovini, o Homerjevi domovini, ti pa proti njej rovatiš in jo hočeš spodkopati!«

Sedeči so gledali Hristosa in nihče ni mogel verjeti, da bi ta visokorasli in slabotni človek, ki ga je bila sama kost in koža, lahko spodkopal kamnito Grčijo. Ko ga je poslal za zid, je zaklical svojim vojakom, naj mu dajo malo vode, ker se je začel sušiti, in vsi so videli, kakšno opico je napravil iz tega dobrega Hristosa. Ko se je bil Hristos sprehodil med palicami, so ga z brcami spravili k nogam Skalumbakisa, ki je držal čutarico z vodo in jo dva metra nad njim curkoma zlival proti njegovim

ustom, tako da je pljuskala levo in desno od njega. Nekaj curkov mu je opljusknilo ramena in obleko, v usta pa mu ni prišla niti ena kaplja. In Hristos — človek je kot obseden skakal za curkom vode sem in tja in včasih tako poskočil, da je Skalumbakis dvignil svojo roko še više, medtem ko je Hristos poskakovaje prosil:

»Gospod kapetan ... gospod kapetan ... udarite po meni, le udarite in obstal bom, ampak eno kapljo ... samo eno kapljo vode ... tule ... tukaj jo izlijte ...« Čez pol ure je Hristos nehal poskakovati, počasi se je skrajšal in skrčil in slednjič je izginil za zidom, neslišno in ne da bi se upiral. Vojaki so se sklonili k njemu, ga vzdignili in postavili za zid, čez zid pa ga je brcnil Skalumbakis. Od tod se je zvalil na dno jarka. Ko se je ustavil, ustavil pa se je na kamnu, je ležal na hrbtu in sonce se mu je zabadalo skozi usta prav do podplatov. Tisti, ki so stali najbližje, so vstali in ga hoteli spraviti odtod, toda Maki je vse poslal za zid.

Done je drezal s kolenjem Grka, a ni si upal spremeniti misli v glas. Hristos je ležal na kamnu, dokler se mu ni povrnila zavest: najprej je zaprl usta, potem se je zdelo, kot da mu je omahnila roka, telo se mu je streslo in zastokal je. Ni vedel, ali ga z zidu še vedno gleda kapetan Skalumbakis ali pa ga ima v očeh še od prej, da se ga ne more otresti. Ko pa je zaslišal tisti hudobni smeh, je spoznal, da je kapetan še vedno tam gori in da še vedno drži v rokah čutarico. Hristos se je preobrnil na trebuh in zlezal čez jarek, splezal je na drugo stran, k Donetu in Niku. Ni več omedlel, pa tudi opomoči si ni mogel, in v šotor so ga prinesli na rokah. Nепrestano je ponavljal:

»Vode ... vode ... vode ...«

* * *

Vodo so dovažali z ladjo iz Aten, jo izlivali v jame, izkopane v skalovje in zemljo, in jo delili šele čez dva dni, ko je na njej že nastala mrena iz prahu, mušic in muh, ko je bila že vsa sparjena in ko jo je že polovico popilo sonce s svojimi žejnimi črevi. Od žeje ni beketal samo Hristos. Tudi Done je imel razpokane ustnice. Tisti Grk tudi. In tudi vsi drugi. Kadar so prišli iz šotorov, so jim oči uhajale k nedoglednemu vodovju, ki je obdajalo otok, zrli v modrino, ki se je na robu prelivala v nebo, in čakali s čutaricami v rokah, da zaslišijo zavijanje trobente, ki jih je vabilo, naj pridejo k jamam z umazano in postano vodo, da dobijo tistih dvesto gramov.

Prvič je Hristos rekel:

»Te vode ni mogoče piti, glejte, kako je rdeča in umazana,« toda ko je prišel na vrsto zraven jame, je pomolil svojo čutarico, da mu naližejo vanjo to postano in umazano vodo.

»Precedil jo bom skozi srajco,« je dejal Done, »bodo vsaj ostale na njej muhe in mušice.« Toda on in Hristos, oba sta na koncu počela tako kot Grk Niko. Nagibala sta vsak svojo čutarico in izlivala vodo v usta, ne da bi jo bila prej precedila.

Spodaj pa, takoj za odsekanim bregom, je iz morja pljuskala čista voda. Bila je slana kot hrana, ki so jo dobivali v vojaških porcijah, napolnjenih s kašo, vrh katere je bil slanik. Hrano so dobivali v vrsti, pred podporočnikom Makijem, in v vrsti so jo tudi jedli. Najprej so začeli s slanikom in gorje tistemu, ki je slanika prihranil za na konec ali pa se ga je hotel znebiti kako drugače.

Done je počel vse tisto, kar so počeli tudi drugi. Stal je v vrsti in jedel. Stal je in čakal, da mu postana in zbrazdana voda vsaj malce omehča skorjo na ustnicah. Sedel je na čistini nasproti Skalumbakisovega zida in prepeval pesem o Grčiji. Če bi ga poklicali, bi poslušno odšel za zid in mirno sprejel vse, kar mu je določila usoda. Zanj je bilo važno le, da zdrži. O tem je večkrat govoril Hristosu in Niku, rekoč:

»Na nekaj mislita, tako kot jaz, in lažje vama bo!« nikoli pa jima ni povedal, na kaj misli. Včasih sta ga ujela, ko se je trudil, da bi se nasmehnil in strgal z obraza

tisto rumeno in žalostno masko, kako pa se mu je to posrečilo, tega nista mogla zvedeti. Hristos ga je nekoč prijel za ramo:

»Bojim se, bratec Done, bojim se, da se bo z menoj nekaj zgodilo!« Done pa je s pogledom ošinil njegove dolge in suhe kosti in si mislil: »Kaj drugega neki se more zgoditi tem kostem, kot da se rešijo te počrnele kože?«

»Done, bratec, na kaj naj mislim?« je nadaljeval Hristos, ki bi se rad znebil teh muk.

Done se je znebil njegovega stiska in mu dejal:

»Kadar ti bo najtežje, ti bo šinilo v glavo samo od sebe!«

Ta dan se je pokazalo, da ima Done res nekaj v mislih: kako bi se sicer vrnil nasmejan po vsem tem, kar se mu je zgodilo?

Tisti večer je Maki iz Kalamatija prvič pustil, da so odšli iz vrste in po svoji volji, sede ali stoje, pojedli večerjo. Podporočnik je nekam izginil. Done je držal v rokah porcijo in ni se mu hotelo jesti, strmel je v rumenega in presoljenega slanika in nikakor se ni mogel odločiti, da ugrizne vanj, pod slanikom pa je bilo še nekaj drugega, kaj je bilo to, ni mogel uganiti ne po vonju, ne po okusu. In medtem ko je opazoval sončni zahod v upanju, da bo v njem odkril nekaj znanega, je opazil, kako so se nekateri odpravili proti bregu. Rekel si je, zakaj ne bi odšel tudi jaz, če že nič drugega, se bom vsaj lažje znebil te hrane. Ko se jim je približal, se mu je posvetilo, da gredo nekam po vodo, zakaj bolj ko so se bližali tistemu kraju, bolj so imeli vsi opraviti s čutaricami. Done je z eno roko držal porcijo z večerjo, z drugo pa je hotel odpreti čutarico. Ko jih je dohitel, so prvi že postavljali čutarice pod neki kamen, izpod katerega je poredkoma kapljala voda. Done je poskakoval okrog tega vozla ljudi, nikakor pa se ni mogel prebiti do kapelj. Ovirala ga je roka, v kateri je držal porcijo. Ni mu prišlo na misel, da bi večerjo izlil. Ravno tedaj je prvi prestregel glas podporočnika, ko pa se je obrnil, je ta že stal pred njimi.

Maki jim je ukazal naj se postavijo v vrsto, nato pa so morali korakati na mestu s porcijami v iztegnjenih rokah. Tiste, ki so se znebili hrane, je nagnal, da so jih napolnili z morsko vodo. V gneči je nekdo sunil Doneta v roko in porcija se mu je prevrnila vpričo podporočnika. Kljub temu, da je ta videl, kako se je zgodilo, ga je nagnal s porcijo po vodo, nato pa je moral korakati sam na mestu, pred vso vrsto. Ko je poročnik nehal šteti, je nagnal druge vojake, da so mu poveljevali.

Hristos, ki je bil pravkar povečerjal in ki je videl, da so se nekateri zbrali tam doli, je tudi nameraval oditi k bregu, toda zagledal je podporočnika in ostal na svojem mestu. Stal je in gledal, kaj se godi. Žal mu je bilo Doneta; ubožec —, si je mislil, ali se mu to dogaja zaradi tega, ker nima takšne glave kot mi drugi, ali mu je to usojeno? Hristos ni ostal na tem mestu, odkoder se je videl breg, ker je trobenta naznanila, da morajo v šotore. On in Grk sta že ležala, ko se je privlekel Done, in začudila sta se, ko sta na njegovem obrazu brez brade in brk zagledala nasmeh.

»Pasji sin,« mu je dejal dolgi Hristos, »ti se norčuješ celo iz podporočnika!«

Kot se je zgoščal mrak, tako je temnel tudi Donetov obraz, toda Hristos in Grk bi lahko stavila, da je bil na njegovem obrazu še vedno tisti nasmeh. Po tem pa, kako se je zleknil na ležišče in kako je skušal najti čimbolj ugoden položaj za svoje kosti, sta videla, da ni daleč od popolne onemoglosti. Ni imel niti toliko moči, da bi spravil iz sebe kak glas.

Niko je dejal, da nikakor ne bi mogel korakati celo uro z iztegnjeno roko.

»Ali bi padel ali pa bi ga prosil, da se me usmili!«

Vsi trije so molčali. Niko se je prvi izdal, da se je prepustil spancu. Nad taborišče se je spustila težka in soparna, s soljo nasičena tišina, ki jo je motilo samo daljno pljuskanje valov.

»Done, slišiš, Done,« je zašepetal Hristos, »ali spiš?«

Done se je zdaj prvič oglasil in glas se mu je iztrgal kot najtežji vzdih, ko je dejal:

»Ne spim.«

»Hotel sem te vprašati ... kako se počutiš?« je nadaljeval Hristos. »Ali potrebuješ pomoč?« Vedel je, da vsakomur odleže, če mu ponudiš pomoč, pa četudi mu ne moreš pomagati, in nadaljeval je:

»Vsi bi radi pomagali drug drugemu, v resnici pa hočemo, da bi nam pomagali drugi. Ti nisi takšen, Done!«

Done se mu je vmešal v monolog:

»To, kar je moje, je moje.«

Hristos je nadaljeval:

»Morda je tako, morda pa tudi ni. Kaj pa je pravzaprav tisto, kar je moje in kar je tvoje? Ali hočeš reči, naj vsi ravnamo tako, kot ravnaš ti?«

Done se je oglasil še enkrat:

»Nimaš prav, Hristos!«

Tu sta tudi končala pogovor, kajti četudi bi ga Hristos rad nadaljeval, ga je Done prehitel in rekel, da hoče spati, da se odpočije. Spanec pa nikakor ni hotel priti. Niko je trobil z nosom in kdo ve, kaj je sanjal, ker je zdaj pa zdaj zastokal in nekaj zamrmral.

Nimaš prav, Hristos! V čem nimam prav? Done torej misli, da moramo ravnati vsi tako kot on, da zdržimo. Toda kako? Čez dan pripeka sonce, ponoči ni mogoče zaspiti, vsenaokrog pa je kamenje in za njim voda, do koder sega pogled. In vse to s Skalumbakisom in podporočnikom vred, ti zastavlja eno samo vprašanje: zakaj ne podpišeš? Podpiši in spustili te bomo med ljudi z vsemi človeškimi navadami, na rogoznico k ženi in otrokom, in na kosteh ti bo spet zraslo meso.

Done je zaspal šele nekje pred svitom.

Hristos se je osamljen mučil, ne da bi zaspal.

Janez Gorjan

Tolminska balada 1714

*Čemu tja pred Gorico Tolminska vsa hiti?
Čemu ljudje so mračni, z vdrtimi očmi?
Na Travniku pri cerkvi, kjer poje zvon iz lin:
na črnem odru rabelj, ob njem pa kapucin.*

*Je rabelj ves v rdečem in stiska meč v rokah . . .
Na oder stopa puntar in ni ga prav nič strah;
mu pater križ ponuja, za dušo ga roti,
mu rabelj trga srajco, poklekiniti veli.*

*Sodnik prelomi palčko in vrže jo ob tla,
že puntar skloni glavo in pater zažebra,
že bobni ropotajo, že švistne rabljev meč —
gospoda se naslaja, ko pada glava preč.*

*Tri dni že seka rabelj te puntarske glave,
tri dni že kosi trupel sčtetverjenih vise —
vise ob vhodih v mesto, so v opomin strašan,
da nekdo pač gospod je, a nekdo le tlačan.*

*Tri dni na odru pater že moli in medli,
a ljudstvo tri dni kolne in v dnu srca grozi:
Le sekaj naše glave, gosposka sodrga —
uporni duh tolminski ukloniti se ne da!*

Letos aprila mineva 260 let, odkar so na Travniku v Gorici padle glave enajstih voditeljev velikega tolminskega punta

Dr. Avguštin Lah

Beseda ob letošnjih Kajuhovih nagradah

Letošnja podelitev Kajuhovih nagrad ni samo ocena enoletne ustvarjalne bere založbe BOREC, temveč zaznamuje več zelo pomembnih dogodkov in dosežkov. To je praznik založbe BOREC, ki proslavlja 15-letnico zelo uspešnega delovanja. Upam, da lahko z vašim privoljenjem ta dogodek označim kot zelo pomemben slovenski kulturni dogodek.

Najprej želim spomniti na partizanskega pesnika Karla Destovnika-Kajuha, po katerem se imenujejo priznanja založbe BOREC »Kajuhove nagrade«. 22. februarja letos je minilo 30 let od Kajuhove smrti. Omahnil je pod nemško kroglo prav blizu svojega rojstnega doma v svojem dvaindvajsetem letu.

Te žrtve slovenski narod ne bo nikoli pozabil in tudi nikoli prebolel! Kajuh je bil borec slavne XIV. divizije in je padel na njenem pohodu na Štajersko. Bil je kulturnik, pa je jurišal kot vsak drug borec. Bil je pesnik, partizanski pesnik, ki je znal z lirčno poezijo opevati borbo in očrtavati poteze vsakdanje resničnosti. Boril se je, kot so se borili vsi borci XIV. divizije — z vsem žarom in energijo hotenja po svobodi, sprostitvi in ustvarjanju. V njem je bila zavest komunista, talent umetnika, glasnik realizma in humanizma, srčnost, ki odseva veliko ljubezen do matere, do domovine, do življenja, do bodočnosti.

»Težko, težko nam je umreti, ker čas je v nas, ki zdaj ga ni še...« je sam zapisal v svoji pesmi.

Ne bom ponavljal niti njegovih življenjepisnih podatkov niti zapisov o njegovem delu. Emil Cesar, raziskovalec literarnega dela v slovenskem narodno-osvobodilnem boju, in založba BOREC sta nam dala urejeno in komentirano Kajuhovo zbrano delo. Rad pa bi izkoristil to priložnost, da bi opozoril na posebno lastnost, ki je predvsem Kajuhova. V Celju so ga izključili iz srednje šole zaradi komunističnih idej, ko je bil šele v 18. letu. Leta 1941 je skušil koncentracijsko taborišče. Leta 1941 je postal partizan, bil je ranjen in kot partizan je padel. Vsega nekaj let je pesnil in zapustil nam je čudovite pesmi, prvo dramsko delo iz NOB, pisma in drugo.

Kajuh je v svojih pesmih risal motive iz življenja in boja ljudstva. Njegove pesmi niso samo lirčna izpoved ali pesnikova pripoved; z njo je širil delavčevo in kmetovo misel, opisoval je ureditev brez socialnih razlik, a z revolucionarno

zavednostjo itd. Tudi njegove ljubezenske pesmi nosijo sporočilo borbenega ljudstva. Kajuhove pesmi, ki se tako lepo pojo — »Bosa pojdiva«, »Samo en cvet, en češnje cvet«, »Žalostna pesem bajtarja Drejca«, »Predpomladna pesem« in »Jesenska pesem«, potem pesmi, ki jih tako radi recitiramo — »Pesem matere treh partizanov«, »Materi padlega partizana« in druge — vse to so nadvse bogata izročila borbenih idej, socialnih spoznanj, ljudskih čustev, vesele in žalostne resnice, neusahljivi vir spoznanj o ljudstvu, o času in o tem, kako si narod piše svojo usodo in zgodovino.

Naj že kakorkoli označujejo to zvrst poezije, v njej vidimo revolucionarno misel prelito v poetično obliko. To je pesem, ki spodbuja, in pesem, ki opozarja. To je veliko izročilo. Ko bereš Kajuhovo pesem, veš, kam z njo meri, potegne te za seboj in ne čutiš se osamljenega. Zato je Kajuh velik, zato je bil mož v 22. letu in zato nam je ostal svetel vzor.

Razmišljam o tem zaradi naših vzgojnih nalog. Solamo mladino — vsako leto na desettisoče delavcev in strokovnjakov, ki odnašajo v življenje premalo spoznanj o naši kulturi in revoluciji. Prav delavci in kmetje so tisti, ki se najbolj navdušujejo s Kajuhovo pesmijo in njenim izročilom, ker jo razumejo. Kajuhu ni bila potrebna izumetničenost: lepo našo besedo, svoja čustva, marksistično misel in življenjska spoznanja je stkal v lirično pripoved o naših ljudeh — dekleth, delavcih, kmetih, borcih, partizanskih materah itd., »da človek bi človeka prepoznal«, kakor je sam zapisal.

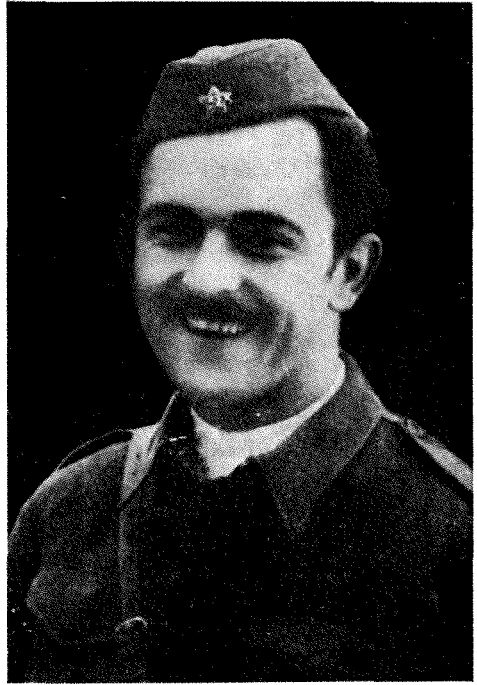
»Da človek bi človeka prepoznal,
takrat bi v hipu
stari svet propal ...«

Naj bo čast in slava partizanskemu pesniku Karlu Destovniku-Kajuhu! Naj bo današnji spomin nanj obenem poziv, da bomo povsod gojili revolucionarno socialistično misel, obenem pa s spoznanji o zgodovini in sedanjosti gojili tudi odnos do lepe slovenske besede, da bi gradili nove ljudske odnose z zaupanjem, z vero v bodočnost, z odnosom do preteklosti, z naporom, ki mu pravimo delo, duševno in fizično delo obenem.

S tega vidika bo prav, če spregovorimo o dosežkih in poslanstvu založbe BOREC, ki je bila ustanovljena pred 15 leti in ki od leta 1960 podeljuje Kajuhove nagrade. Veliko poslanstvo te založbe je v bogatem knjižnem zakladu, ki nam ga je predstavila s svojimi izdajami. V veliki zbirki knjig so predvsem dela o naši revoluciji, o delavskem gibanju in pa o dogajanju v svetu, ki označuje ta sodobni nemirni svet ali katerega presnavljanja smo tudi mi dovolj spoznaven del.

Petnajst let je lepa doba, ko bi veljalo pripraviti ne samo kako dobro antologijo in katalog del, temveč tudi nekaj analitično-kritičnih retrospektivnih in programskih ocen. Že zavoljo tega, ker knjige te založbe po pravilu ne obležijo na policah! To nas navdaja z zaupanjem in prepričanjem, da ima naša revolucija globoke korenine. Svetinova Ukana je postala prava množična knjiga in knjižne zbirke založbe BOREC so splošno ljudske, ne samo knjige borcev. Postale so nepogrešljivo vzgojno gradivo, v njih je dragocena zgodovinska dokumentacija in prevrednoten čas, ki je za nas tako značilen oziroma usoden. Knjige založbe BOREC širijo resnično podobo tokov družbenega previranja, ki mu je osnova razredni boj.

Beseda iz knjig založbe BOREC priča z močjo izpovedi, pripovedi in dokumentacije obenem. Njen repertoar je širok, vendar značilen, jasno uravnan —

Karel Destovnik-Kajuh

ne le s knjižno politiko, temveč predvsem s sprejetjem, ki ga doživlja pri najširših plasteh.

Misel — socialna, revolucionarna, delavska in kulturna, je naša. S tem mislim dvojje: mnogo avtorjev nam je predstavila založba in nekaterim je bila v določenem smislu mecen, toda govorili so o najbolj perečih in človeško občutenih dogodkih in odnosih.

Zato je še posebno važno, kakšno založniško politiko vodijo delavci in uredniki založbe. Ostati moramo zvesti svojemu poslanstvu in cilju: opredelili smo se za uveljavljanje progresivnega, za utrjevanje kakovostnih kriterijev, za revolucionarno doslednost, za ostro akcijo proti poskusom omalovaževanja ali razvrdenja tega, kar smo s težko muko ustvarili v boju in socialističnem preobražanju naše skupnosti. Na tradicijah in na napakah se učimo; znanstvena kritika krepi ustvarjalnost na svojem področju, konstruktivna kritika književnosti in dokumentacije pa naj prispeva k njenemu bogatenju. Svobodo razumemo kot sproščanje ustvarjalnosti in ustvarjanje možnosti za to, ne razumemo pa jo kot zmešnjavo, ker se ne moremo odpovedati kritičnemu vrednotenju stvaritev. Novi družbenoekonomski odnosi in skrb za smotrno vlaganje sredstev nas k temu še izrecno spodbujajo. Družbeno kulturno bogastvo postanejo le tiste stvaritve, ki jih sprejmejo ljudje (tiste in naslednjih generacij), ki doseže določeno vrednost.

Mislím, da je založba BOREC opravila pomembno poslanstvo, ker NOB oziroma revolucije ni umetniško idealizirala ali precenjevala, temveč jo je ocenjevala kot obdobje in dele našega življenja, delovanja in borbe.

Takšni uspehi zavezujejo vse, ki kakorkoli sprejemajo odločitve in priporočila, da to prednost ohranimo in skrbno čuvamo.

Na drugi strani pa vidimo določene možnosti za nova spoznanja in dejanja. Z založbo so povezane tudi druge dejavnosti, posebej naj omenim Kurirčka, TV 15, in Borca, ki letos izhaja že šestindvajseto leto. Združeni delavci v tej založbi morajo skrbeti, da tržišče sprejema in ohranja te dejavnosti. Predvsem moramo prispevati, da bodo knjige, listi in revije zlasti obrnjeni k mladini in k delovnim ljudem vseh slojev.

Založbi torej čestitamo ob petnajstletnem jubileju s priznanjem za delo in dosežke in z željo, da v tem smislu tudi v bodoče uspešno opravljajo svoje poslanstvo. Hvala vam uredniki, vodilni in vsi drugi delavci založbe BOREC in vse dobro za naprej!

Za konec sem prihranil še nekaj misli za naše letošnje in vse druge nagrajence te založbe. To so domači ustvarjalci. Priče velike dobe, ki obravnavajo preteklost in sedanost, da bi nam pomagali naprej. Razvijamo se pač zato, ker sprejemamo tisto, kar je že ustvarjeno in doseženo in k temu potem pridajamo nove stvaritve, nova dela. Ti ustvarjalci so prav tako del založbe, njeni sodelavci.

V posebno veselje nam je, da je med nagrajenimi borec in komisar slovite XIV. divizije, Kajuhov sodobnik in soborec, tovariš v orožju, idejah in ustvarjanju. To je partizanski in ljudski pisatelj Matevž Hace. Tudi pri njem se revolucionarna ideja povezuje z izpovedjo pisatelja in močjo njegove besede.

In potem so tu drugi nagrajenci, pisci in oblikovalci. Rad bi podčrtal, da zavod BOREC ni zbirališče in delovišče veteranov, ker so med NOB in zdaj razglašeno novo ustavo SFRJ tri desetletja socialistične graditve ter uresničevanja Marxovih, Leninovih in Titovih zamisli in rešitev o samoupravljanju in o srečnem življenju vseh delovnih ljudi. Tu so tudi mladi, ki so jih ta tri desetletja rodila in ki jim bodo revolucionarne izkušnje iz naših kriznih obdobj še kako koristne, ko se bodo morali kritično resno sprejeti s sodobnimi krizami — energetske, prehranske, prometne, kadrovske in v določenem pogoju kulturno, da ne pozabim na politične krize, ki prekrivajo neštete probleme, predvsem prepad med razvitimi in nerazvitimi.

Tovarištvo je bilo v nekem smislu odločilno za zmago naše revolucije.

Solidarnost je odločilna za premagovanje sodobnih nasprotij.

Na tovarištvu je bila grajena naša strategija in taktika boja.

Na solidarnosti in tradicijah revolucionarnega boja je grajena naša sedanjost in bodočnost.

Prav te vrednote pa zaznamujemo s Kajuhovimi nagradami avtorjem, ki jih goje, ohranjajo in razvijajo. Zato jim iz srca čestitamo!

Dušan Mevlja

Narodnoosvobodilna tematika v »moderni« literaturi

Literaturi, ki je obravnavala tematiko NOV v prvih obdobjih po osvoboditvi so očitali, da je bila preveč enostranska, klišejska, preveč črnobela. Pozneje so kot reakcija na tako literaturo pričeli izhajati teksti, ki so dopuščali, da partizani niso bili vedno le najboljši, najbolj herojski, najbolj simpatični, temveč so pričeli iskati v partizanskih likih tudi slabe lastnosti, dopuščali so, da liki sovražnikov niso bili zgolj najgrši in najslabši, temveč so iskali v njih tudi pozitivne človeške poteze...

V angleški televizijski nadaljevalki Colditz, ki jo je predvajala ljubljanska RTV, so gledalci lahko občudovali nemške poveljnike, kako so humani in človeško razumevajoči... Vprašanje je, če taka literatura in taka umetnost, ki noče biti ne črno bela, ne pretirava v obratnem smislu in če ne pači zgodovinske resnice...?

Kajti eno je prav gotovo: lahko je ta ali oni predstavnik nacistov, fašistov ali kvislingov bil res tu in tam v kakšni situaciji malce bolj mehak in popustljiv v svoji brezobzirnosti, ni pa mogoče z nobeno »objektivno« literaturo zanikati, da je bil kljub temu sestavni del sistematičnega uničevalnega stroja, ki je imel krvavo resen namen uničiti del človeštva in ga je en del tudi uničil. To potrjuje neizprosna zgodovinska statistika. Zaradi tistih milijonov ljudi po vsem svetu, ki so izgubili življenje zaradi fašizma in nacizma, bi morala tako imenovana »objektivna« literatura vendarle paziti, da ne bi postala zgodovinsko neresnična...

Neke meje so vendarle med napadalci in teroristi in med tistimi, ki so se v imenu svojega obstoja branili. Te meje skuša »moderna« literatura povsem zbrisati...

Naj kot primer takega zabisavanja mej citiram odlomek iz naše, slovenske sodobne književnosti. Mariborski pisec Drago Jančar je zapisal v svoji prozi »Poslednje mrcvarjenje Pavla Vatovica«: »Na okrogli Glavni trg, po prazni in tihi ulici kneza Koclja, mimo Narodnega doma na okrogli Glavni trg, kjer Maister razporeja svoje čete s kokardami na kapah, na viničarskih glavah, kjer Adolf Hitler koraka v dolgem, gladkem usnjenem plašču k podrtemu mestu, kjer Boris Kraigher z balkona, z Rotovža govori svoj predvolilni govor in vsenaokrog neznanska množica ljudstva, ki vzklika, skandira, tuli, skandira, skan-dira, skan-dira. Mlahavo telo Pavla Vatovica stoji tam na začetku Glavnega trga in goltne besede se izgubljaajo v bradi.«

Pisec je s svojim »modernim« literarnim prijemom pomešal borca za severno mejo, generala Rudolfa Maistra in revolucionarja ter povojnega socialističnega državnika Borisa Kraigherja z Adolfom Hitlerjem. V tem svojem mrcvarjenju, kakor sam

imenuje svoj tekst, je v svojem modernem literarnem loncu zmešal nacionalno borbo za severno mejo in ljudsko revolucijo z nacizmom v neužitno enolončnico...

Zaradi »modernega« prijema, ki je združil tri tako različne pojme, bralec navsezadnje več ne ve, komu vzklika, tuli in skandira Jančarjeva »neznanska« množica: ali generalu Maistru, ali Borisu Kraigherju ali pa nemara celo Adolfu Hitlerju?

V mariborski Drami uprizarjajo z velikim uspehom v tej sezoni Partljičevo burko ŠČUKE PA NI. Tone Partljič je na odru razgalil egoistično in zavistno nprav kolektiva neke radijske podružnice. Razumeti je treba burko tako, da se zgodba lahko dogaja kjerkoli na Slovenskem v današnjem času. Kolektivu neke radijske podružnice so sporočili, da bo republiški forum nagradil v tem kolektivu, ki je že prejel nagrado za najbolj homogeno delo, tudi najboljšega posameznika z enim milijonom starih dinarjev. Začne se sprva skrita, diplomatska, kasneje pa že kar odkrita in zagrizena borba ter medsebojno obračunavanje za to nagrado.

Med osmimi osebami je tudi novinar Klander, s Partljičevo oznako »star borec«. Sedem »junakov« se grabežljivo in brezobzirno bori za nagrado brez vsake samokritike ali predsodkov, le praktikant Peter je zaradi svoje rosne mladosti še nepokvarjen, a zdi se, če bi še dalj časa živel v takem kolektivu, da bi se še sam nalezal egoizma...

Klander je prikazan kot človek, ki se nenehno trka na prsi za svoje partizanske zasluge:

Danes veliko pišejo o minulem delu, o minulih zaslugah, pogledjmo, kje je bil kdo od nas pred tridesetimi leti. Jaz sem bil recimo v lesu. S puško.

Jaz sem bil poleg. Jaz si pravzaprav zaslužim moralno politično priznanje.

Nekdo očita Klandru, da je že bil odlikovan. Klander mu odgovori:

Odlikovanje nič žepa ne trga...

Ko Klander zasluti, da ne bo dobil nagrade, predlaga kolektivu:

Jaz tudi predlagam, da nagrado razdelimo na šest delov. Jaz sem ves v dolgovih...

Partljič sili Klandra kar naprej moledovati za nagrado:

Srečal sem svojega nekdanjega komisarja. Še vedno me je poznal. Čeravno je na Izvršnem svetu, je bil res dober z mano in me je povabil. Veš, kaj se imamo mi vse pogovoriti. No, povedal sem mu tudi o nagradi za posameznika. Rekel je, da je svinjarija, če je ne bom dobil jaz. Častna beseda!

Verjetno je nobeden tako ne potrebuje kot jaz. Pravzaprav je sramota, da se moram boriti za te jurje, kot sem se včasih, joj, koliko je že od takrat steklo vode, včasih sem se boril za čisto kaj drugega! Kaj hočemo.

Partljič še bolj poniža Klandra:

Samo to nagrado moram dobiti, že zaradi žene jo moram in zaradi dolgov. Kadivec, ko bomo jutri glasovali, glasujta zame, prijatelja!

Helena: Daj mir, Klander, ne ponižuj se!

Klander: Če pa potrebujem denar. Prosim vaju. Glejta, cunja prosi. Glej, na kolenih prosim!

Kadivec: Klander, jaz bom glasoval zate, če to kaj zaleže. Vseeno si ti še najbolj v redu med nami in si zaslužiš. Si vsaj včasih bil pravi, kaj pa mi. Sranje. In pol se bova zapila s tisto nagrado, da bo joj!

Klander: Hvala ti, Kadivec. Ti si prijatelj.

Sledi izid glasovanja, ki je za Klandra neugoden.

Partljiču se zdi, da Klandra še ni dovolj ponižal. Klander prične mučno prosjačiti: Še enkrat glasujmo. Pomislite na mojo preteklost!

Kremžar: Jaz sem pripravljen deliti...

Klander: Boljše malo, kakor nič. Velja.

Na koncu se izkaže, da nagrade sploh ne bo, ker ni denarja zaradi stabilizacije...

Tone Partljič je skonstruiral podobo »starega borca«, ki je popoln egoist, šleva, oportunist in kompromisar...

Kje je vzel Partljič vzor za takega »starega borca«? Narodnoosvobodilne vojne sam ni doživel, ker je bil premlad... ljudsko revolucijo in narodnoosvobodilno vojno lahko pozna samo iz pripovedovanja drugih. Kdo pa mu je povedal, da so stari borci take cunje, da padejo na kolena za nekaj fickov... Če bi bilo res, da so bili in so še stari borci take partljičevske šleve, kdo bi potem uresničil ljudsko revolucijo v borbi? Resnica je ravno nasprotna: stari borci so še preveč skromni in preveč tihi na svojih delovnih mestih. Če doživljajo krivice in razočaranja, znajo to moško in dostojno prenašati. Ob zadnjem popisu vseh borcev in udeležencev NOB, se je izkazalo, da veliko število (ki gre v tisoče) borcev in aktivistov še do danes ni uveljavilo statusa borca in ugodnosti, ki iz njega izvirajo. Mar že samo ta podatek ne odpihne vse laži, ki jo je skonstruiral Tone Partljič in jo naložil na pleča svojemu izmišljenemu junaku, ki naj bi bil stari borec?

Partljičeva burka ŠČUKE PA NI doživlja pri mariborskem občinstvu in tudi v širši mariborski regiji velik uspeh. Kamor gre ansambel mariborske Drame gostovat — velik odziv! Gledalci in poslušalci se ji krohočejo...

Ali pa je Partljič sploh kdaj pomislil, da so lahko med gledalci tudi pravi stari borci, ki naj bi jih predstavljala v tej burki taka nemogoča kreatura, kakršna je Partljičev Klandra?

Kaj naj si stari borci, ki so žrtvovali za ljudsko vstajo svojo mladost, svoje zdravje in svoja najboljša leta mislijo o »moderni« literaturi, ki se norčuje iz ljudi, ki so priborili domovini svobodo in omogočili tudi Partljiču, da lahko svobodno in neovirano pači podobo o njih?

Egoistični in klavrni podobi »navadnega« partizana Klandra je Partljič pridružil (sicer samo v pripovedovanju Klandra in ne kot samostojno odrsko delo) še podobo »višjega« partizana, člana Izvršnega sveta, ki se izkaže tudi kot dokaj čuden patron...

Iz Partljičeve burke ŠČUKE PA NI izvemo torej, da so vsi partizani tako navadni kakor tudi tisti ta »višji« sami egoisti in konformisti...

Tudi v poeziji smo bili priče »modernemu« obravnavanju narodnoosvobodilne tematike. Spomnimo se pred nekaj leti »modernih« pesmi mladih pesnikov v TRIBUNI. Takrat sem si zapisal v svoj dnevnik nekaj misli o tem pojavu, vendar sem na tistem upal, da se kaj takega v slovenski literaturi ne bo nikdar več ponovilo. Žal, sem se motil. Zato danes javno objavljam del teh misli:

Porodila se je nova umetniška panoga: pljuvanje. Kdor krepko pljune na ljudsko revolucijo in na narodnoosvobodilno borbo, na njene žrtve, na njen svetli spomin, je v tem taboru pravi pesnik. Pljuvalci v tej panogi ne poznajo meja. Njih pljuvanje je brezmejno. Pljuvajo z užitkom, pljuvajo z izbranimi literarnimi besedami, pljuvajo iz svojega globoko zasajenega sovraštva, iz svoje globoko zasajene slepote, iz razlitega žolča, iz onemoglega besa življenjske neaktivnosti, iz literarne megle svoje nemoči, iz navidezne veličine svoje namišljene genialnosti, ki obstaja iz čaščenja samega sebe; pljuvajo na izvire svoje narodnosti, na izvire svoje zgodovine. Oveko-večiti se hočejo kot kozmopoliti, ki jim pripadnost svoji narodnosti ne sega niti do gležnjev njihove zavesti.

Ta zapisek iz svojega dnevnika sem si ponovno predočil, ko sem prebiral pesmi Andreja Brvarja v zborniku SKUPAJ, ki ga je napisala mariborska literarna peterica. Bil sem zaprepaščen nad »obravnavanjem« narodnoosvobodilne tematike v njih.

Pesmi nosijo naslov PESMI ZA VANDO. Po načinu »moderne« slovenske sodobne poezije je v njih avtor nanizal besede, kakor so mu v »pesniškem preblisku padale na um. Med temi besedami, med katerimi ni nobenih zvez ali pa si avtor domišlja, da so znane samo njemu, je nametal nekaj »opazk«, ki zadevajo NOB:

Odlomek iz druge pesmi za Vando:

Ole

Partizani

se greste loviti Ste pripravljeni

Zdaj

Odlomek iz pete pesmi za Vando:

...

Povej

kje so doma mlini na veter

Je res da so cigani kradejo kokoši

Je res da so partizani smrdeli

pajčevina niha na prepihu

dež bo

Odlomek iz sedme pesmi za Vando:

...

Romayor offsett tiskarski stroj

in pohod XIV. divizije na Stajersko

Odlomek iz desete pesmi za Vando:

...

Socialistična republika Slovenija je med 2. svetovno vojno

trpela kot prasica...

Odlomek iz devete pesmi za Vando:

Odgovori

Kaj je narodna obramba

Je narodna obramba samo pravica

Zakaj je narodna obramba organizirana na načelu splošnega

ljudskega odpora

Kaj pomeni splošni ljudski odpor oziroma kateri elementi so značilni zanj

Kdo ima pravico priznati ali podpisati kapitulacijo

Kdo se šteje za pripadnika oboroženih sil

Kdo vodi v SR Sloveniji splošni ljudski odpor

Kaj je vojaška obveznost

Velja vojaška obveznost za moške in ženske

Kako je v jugoslovanski ljudski armadi zagotovljena enakopravnost

narodov in narodnosti

Kdo je vrhovni poveljnik oboroženih sil Jugoslavije

Lošč in abeceda

Slap in protinapad

Laž in 770

771

772

773

774

Stop

Zdaj se pa usekni

Daj

Naj se pesem podaljša v dejanje

Naj se pesem podaljša v dejanje

Usekni se

Zdaj

Nad takšno »poezijo« bi se bralec res moral krepko usekniti!

Dimitrij Rupel je v pohvalni oceni o zborniku SKUPAJ, v katerem so izšle Brvarjeve pesmi, zapisal:

»Pesnik je uveljavil svojski slog poetičnega »branja«, podrobnosti vsakdanjega »meščanskega« življenja: v njegovih pesmih čutimo živ utrip sodobnega socialističnega prebivanja s pravšno mero ironizirajoče kritike. To je svet mladeniške, zanosne erotike, zabavnega vojskovanja, potrošniškega navdušenja nad čutno barvitostjo mestnega vrveža in neugnane, dasi dobrodušne socialne kritike. Sproščena, zabavna poezija!«

Mar je mogoče, da je kritik spregledal opazke na račun partizanov in ljudske armade? Dvom je izključen, saj je napisal, da imajo Brvarjeve pesmi »pravšno mero ironizirajoče kritike«.

Neverjetno sem se začudil kritikovi ugotovitvi, da je v Brvarjevih pesmih čutiti »živ utrip sodobnega socialističnega prebivanja«. Nikjer nisem opazil »sproščenosti in zabavnosti«, ki jo je opazil kritik: nasprotno svet Brvarjevih pesmi je svet nekakšne zagrenjenosti in žolčnega zabavljanja na račun NOB in današnje ljudske armade.

Če izvezemo samo dva verza (kaj dandanes že ni verz!): »Je res, da so partizani smrdeli« in »Socialistična republika Slovenija je med 2. svetovno vojno trpela kot prasica«, dobimo brž jasno predstavo Brvarjevega »odnosa« do narodnoosvobodilne vojne in do ljudske revolucije. Če ni v pesniku političnih motivov, kakšni so potlej razlogi, da čuti potrebo po »ironizirajoči kritiki«, ki se zdi Ruplu pisana s »pravšno mero«? Pri najboljši volji si ne vem razlagati motivov, ki lahko mladega pesnika, ki mu nudi družba vse možnosti za uveljavljanje tako v poklicu, kakor tudi v literarni dejavnosti, silijo v takšne umazane pamflete. Objestnost, cinizem in pobalinstvo pri nekaterih sodobnih »modernih« pesnikih in pisateljih res nima več meja ...!

Kar pa človeka najbolj začudi je dejstvo, da take »umetnine« izhajajo pri nas z družbeno dotacijo (knjigo je denarno podprla Kulturna skupnost Slovenije) in da kritiki »spregledujejo« pamfletistične opazke in jih servirajo kot »zabavno in sproščeno poezijo« ...

Čudim se tudi dejstvu, da drugi soustvarjalci zbornika SKUPAJ, ki zatrjujejo, da jih družijo prijateljstvo, niso odsvetovali natisk takih pamfletov, ki žalijo narodnoosvobodilno vojno in ljudsko revolucijo. Ali naj to pomeni, da se s takimi pamfleti strinjajo?

Janez Gorjan

Golobar

*Golobar se že v pomlad odel je,
le gore okrog blešče se v snegu.
Po bregovih se pomladno cvet je
je razsulo po zelenih tratah.
Toda to ni le pomladno cvetje,
to so čete mladih partizanov,
cvet mladosti to je z vse Primorske;
zbirajo se, da si osnovali
bi brigado močno partizansko —
strašno pest, ki tolkla bo sovraga
prav tako pogumno in uporno
kakor Gradnik v tolminskem puntu.
Toda v sončno jutro so s pobočij
divje zaregljali mitraljezi
in kosili so pomladno cvetje,
mlade partizane, partizanke . . .
Toda dosti jih je še ostalo,
da so maščevali se fašistom
in pregnali jih s primorske zemlje.
Spet svoboden pomladanski Golobar je,
rdeči sleč se vsepovsod razcveta —
srčna kri je mladih to junakov,
žrtvovanih na oltar svobode.*

Dne 26. aprila 1943 je na planini Golobar pri Bovcu padlo 32 mladih partizanov in partizank snujoče se Gradnikove brigade

Stane Kumar

Ob retrospektivni razstavi Krsta Hegedušića

Jugoslovanski kulturni prostor pozna Hegedušića kot enega najvidnejših in cenjenih likovnikov. Vselej mu je treba pripisati še veliko aktivnost tako likovnega kot socialnega revolucionarja z zelo vidnimi uspehi. Kateri likovnik se je lotil pri nas tako obsežnega puntarskega dela, ni težko odgovoriti. Najbrž nobeden. Njegova pregledna razstava petdesetih let izpričuje, da se ni pustil nikoli zavesti brezvsebinski in brezidejni umetnosti. S tem bi se tudi odrekel kot napredni umetnik spoznanju družbene zakonitosti in kot likovnik tudi objektivni materialni predmetnosti. Po taki poti bi sebe in prek svojih del tudi ljudi odvrčal od zanimanja za socialno družbene procese, ki jim je bil pet desetletij zvest kritik. Temu bi se reklo odreči se resnici. Tako pa v vseh stopetdesetih delih na razstavi Hegedušić izpričuje svoj veliki humanizem. To človečnost zmagovito in prečiščeno očituje bodisi v risbah iz zaporov, ulic, čakalnic, v podravskega motivih ali v slikah jasenovskega taborišča, rekvizicijah, sejnih, pogrebih, transportnih smrti, izpod vešal in končno v upodobitvah sodobnega urbanega človeka. Nikjer ni brezdušnega igranja s formalizmom in manirizmom, ampak iz vsakega dela seva talent, znanje, doživljaj, namen, moralno-psihološka vrednota in končno družbeno-nazorska opredelitev avtorja, v tem primeru marksista. Iz del se vidi, da ni v življenju zbegano skakal z vlaka na vlak in tudi ni imel skomine, da po poti modnosti dospé »v treh dneh« do cilja in slave. Načelno in konkretno je hodil po trdih tleh življenja in avtentično predstavljal družbi krivice in zaostalosti ter bil zato preziran že na začetku svoje umetniške poti.

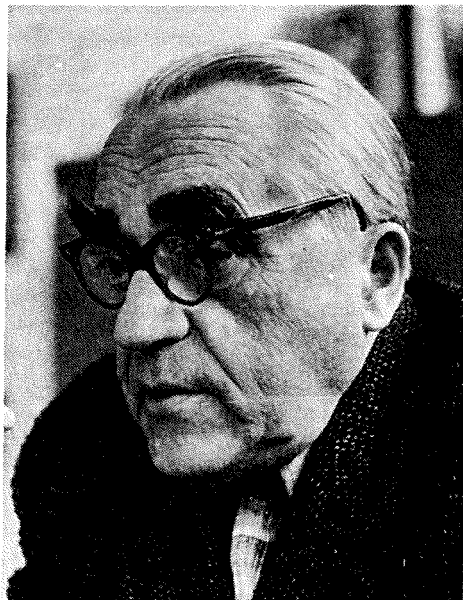
Rojen je bil leta 1901 v Petrinji, kjer je bil njegov oče profesor klasičnih jezikov. Oče je bil rojen v podravskega Hlebinah in ko je imel Krsto osem let so očeta pokopali. Mati se je preselila z več otroki v hlebinsko rojstno hišo pokojnega moža. Leta 1910 se je preselila družina v Zagreb zaradi šolanja otrok. Tam konča Krsto osnovno in srednjo šolo. Njegova mati je bila sestra Kamila Horvatina, enega največjih pionirjev hrvaškega komunizma. Ta stric Milček, ki je stanoval pri njih, je imel česte obiske M. Krleže, A. Cesarca in drugih revolucionarjev. V tem okolju je dobival Krsto odlično politično šolo, organizacijska izkustva, posebna pozornost pa je bila posvečena problemom kulture in revolucije. Odtod njegov dosleden odnos do dejavnika kvalitete v likovni umetnosti. Leta 1933 je izšla zbirka Hegedušićevih risb z naslovom »Podravskega motivi«, kamor je napisal Miroslav Krleža znameniti predgovor

z isto opredelitvijo: proti poenostavljanju in prostaščini ter zoper popolnemu propagandnemu angažmaju. Od tu dalje so se nizale silovite polemike na vsem jugoslovanskem prostoru vse do izbruha vojne, popolnoma izčistile pa se niso še danes. Današnja izjava Hegedušića pravi: »Ta knjiga spada med najmodernejše publikacije o socialni umetnosti in problemih, kaj je socialno angažirano slikarstvo. Ne toliko zaradi mojih risb, kolikor zavoljo teksta Miroslava Krleže«.

Leta 1926 je Krsto Hegedušić diplomiral na Akademiji likovnih umetnosti v Zagrebu. Prejel je dveletno francosko štipendijo in odšel v Pariz s Krleževim esejem v žepu o Georgu Groszu. Tam si je kritično ogledoval zbirke in ves čas mislil o izrazu in slogu proletarske, tendenčne, revolucionarne umetnosti. Gibanje »nove stvarnosti« v Nemčiji je prodiralo v druge dežele in je zraslo iz povojne demoralizacije, bede, brezposelnosti, uporov, inflacij in seveda pod močnim vplivom ruske revolucije. V tem gibanju se uveljavlja likovna umetnost (Grosz, Dix, Zille, Berlach, Kolwitzeva, Masereel ...), teater (Piscator), arhitektura z umetno obrtjo in oblikovanjem (Bauhaus) in druge zvrsti umetnosti. Moralna vsebina vsega tega je bila revolucionarno-socialistična. Odsev takih težkih socialnih razmer v širokem svetu se je odražal še porazneje pri nas. Tu je vladal teror policije in žandarmerije, razprtije strank, brezposelnost, neizmerna revščina, pokoli in nenasitni pohlep ter grabež bogatašev. Tedaj je napisal Hegedušić: »Moje srce pripada delavskemu in kmetškemu razredu, moje delo pa narodu, ki je zatiran in zunaj zakona.« S slikarjem Junekom sta v Parizu razmišljala, kako ustanoviti skupino kot je »levo krilo« nove stvarnosti v Nemčiji. Doma je treba nuditi ne le angažirano umetnost, ampak jo tudi zares približati ljudem, jih prebujati in mobilizirati. Tak jezik je našel Hegedušić v svoji Podravini: ... v preprosti in čisti risbi, dvoploskovitosti, brez nepotrebne senčenja, skromna modelacija, brez odsebnih senc ... svetloba raznih virov itd. V zapisih navaja barvo hiš, ograj, noš in primerja te odnose s hišicami pariških predmestij ... to je v prihodnje njegova dosledna paleta in svojski izraz, neodvisen od galerij na zahodu in trenutne modnosti. Po povratku se je doma lotil s Postružnikom, Tabakovićem, Augustinčičem, Grdanom in arhitektom Iblerjem ustanavljati likovno skupino ZEMLJO.

Prvo sejo so imeli 4. februarja 1929 v gostilni Esplanade in osvojili naslov »Udruženje umjetnika Zemlja« in že govorili o razstavi. Druga seja je bila tri tedne kasneje v ateljeju arhitekta Iblerja. Osvojen je bil pravilnik s štirinajstimi členi (zaradi policijskega nadzora z blago formulacijo). Sporazumeli so se osnovati taka društva tudi drugod po državi v obliki klubov ali skupin (tu naj bi se vzpodbujala družbena ideologija, seveda naša — leva). Prvi občni zbor je bil sklican 8. maja 1929, zopet pri Iblerju. Tu so izvolili Iblerja za predsednika, Hegedušića pa za tajnika. Vzdržala sta na teh mestih do prepovedi. Program je bil revolucionaren: boj proti zahodnim vplivom, boj diletantizmu in dvig likovne ravni, boj umetnosti zaradi umetnosti (umetnost mora rasti iz domačega okolja in ustrezati sodobnim vitalnim potrebam). K delovnemu programu so osvojili popularizacijo umetnosti (krožki, razstave, predavanja, tisk), stik z inozemstvom (primerjalne razstave doma in na tujem) in končno delo z intelektualnimi skupinami, ki so enako ali podobno ideološko usmerjene. Vsekakor je bila taka opredelitev in programska zaposlitev na visoki, napredni in pogumni ravni. Duša uresničevanja teh nalog pa je bil Krsto Hegedušić.

Zemlja je v svoji kratki zgodovini 1929—1935 za nazadnjaške kroge imela prevelik vpliv po vsej državi. Zato je poleg zahrbtnih ovadb doživljala tudi v tisku grobe napade, zlasti s strani klerikalcev. Tudi sama je zašla v krizo, ker so nekateri iz strahu uhajali, eden pa celo prebegnil med klerikalce. Nov pretres je prišel mednje, ko je izšel Krležev uvod v »Podravske motive«. Zato niso v tem letu 1933 priredili

Krsto Hegedušić

predvidene razstave. Vse podobne težave je Zemlja preživela in se celo okrepila z novimi sodelavci predvsem po zaslugi njenega tajnika in ideologa Krste Hegedušića. Danes je težko opisati verigo zarotništva, ki se je vselej prepletala okoli pogumnih in idealnih revolucionarjev, kadar so se lotevali kakršnegakoli naprednega problema. Temu nenavadno težkemu bremenu revolucionarja in odpovedovanju osnovnih življenjskih pogojev, se je večina likovnikov raje odpovedala. Modro so čemeli po ateljejih (če so jih imeli) in klečeplazili okoli malomeščanov za milostna naročila ali odkupe. Tako nekako kot danes okoli menežerjev.

Zemljaši so že v novembru 1929 priredili prvo razstavo v Zagrebu (salon Ulrich) s 66 deli in ličnim katalogom, kjer je imel vsak razstavljaivec natisnjeno po eno delo. Sledila je druga prireditve leta 1931 v galeriji Billiet v Parizu. Isto leto odprejo razstavo v Zagrebu, kjer sodeluje Hlebinska šola kmetov, ki jo je ustanovil leto poprej K. Hegedušić. Sodelujeta kmeta Ivan Generalić in Franjo Mraz. Naslednje leto 1932 imajo tretji občni zbor v ateljeju arh. Iblerja in izvedejo v društvu temeljito personalno reorganizacijo. Isto leto pokažejo na četrti razstavi v zagrebškem Umetnostnem paviljonu poleg svojih del še obširno sodelovanje »Delovne skupine Zagreb« z gradivom »Hiša in življenje« (kritični prerez stanovanj delavcev). Sledi že omenjeno kritično leto 1933, ko je Krleža objavil svojo razpravo. Isto leto izstopijo nekateri člani, Hegedušić pa ustanovi v Zagrebu likovno skupino gradbenih delavcev, ki naslednje leto že sodelujejo s hlebinskimi kmeti-samouki na razstavi Zemlje. Pravzaprav je bilo leto 1934 zelo delovno. Priredili so kar dve razstavi, eno v Zagrebu, drugo v Sofiji. V Bolgariji je delovala podobna socialno-kritična likovna skupina »Novi hudožniki«, ki je po razpustu Zemlje razstavila tudi v Ljubljani in Mariboru. Na peti in šesti razstavi so zemljaši prvič razstavili tudi otroške risbe. Bogat prispevek so dali arhitekti, sedem avtorjev s triindvajsetimi deli in zelo obširnim ter socialno-aktualnim dodatkom »Vas«. Na to razstavo je zlil klerikalni tisk obilo strupa, pomagali pa so mu v nekoliko blažji obliki tudi liberalci. V februarju 1935 odprejo

*Krsto Hegedušić:
Kmetje, risba, 1933*

obširno razstavo v Beogradu. Kljub brzojavki iz Zagreba, naj se razstava ne odpira, jo je Hegedušić odprl (navzočih je bilo prek 200 ljudi). Kritika v Beogradu je pisala pohvalno in navdušeno. Toda že aprila istega leta je doživela že postavljena razstava Zemlje v Umetniškem paviljonu tragičen konec. Dan pred otvoritvijo je dobil predsednik Ibler poziv policije, da je razstava Zemlje prepovedana. Sedmega aprila dopoldne je že bil paviljon obkoljen s policijo, Hegedušić pa je simbolično priklenil na vrata verigo in veliki loket. Dne 29. aprila pa je bila tudi Zemlja prepovedana. Vseeno je Hegedušić leta 1937 organiziral v Pragi razstavo sedmih zemljašev s slikarjem Petrom Dobrovićem. Prireditev je odprl naš Bratko Kreft. Po programu Zemlje so priredili v Zagrebu naslednje razstave likovnikov-revolucionarjev: leta 1932 dela Georga Grosza in leta 1934 Frana Masereela ter Käthe Kolwitzve.

Krsto Hegedušić je sodeloval bodisi s svojimi likovnimi prispevki bodisi s polemikami, analizami in kritikami v Novi literaturi (1928), Književniku (1929), Hrvatskem kolu in Stožeru (1930), Literaturi (1931), Signalih (1932), Kulturi (1933), Danas (1934), Ninu (1935), Arsu (1937) in Pečatu (1939). Leta 1938 je izšla knjiga Marka Ristića »Turpitud« z ilustracijami K. Hegedušića, ki pa je bila že v tiskarni zaplenjena. Z mnogimi članki je sodeloval tudi po vojni. Njegov organizacijski smisel ga zaposluje še danes ne samo v svoji mojstrski šoli ampak tudi zunaj nje. Mnogo časa je posvetil društvu likovnih umetnikov Hrvaške, Akademiji znanosti in umetnosti, raznim komisijam, žirijam, redakcijam in drugim.

Pri njem so našle pomoč razne napredne likovne skupine kot so bile ŽIVOT (Beograd 1934), GRUDA (Ljubljana 1938), MLADI (Sarajevo 1938), prav tako samouki od Podravine do Dalmacije in od Slovenije do Banata.

Krsto Hegedušić: Romarji, risba, 1933

Hegedušić je naslikal leta 1927 v Parizu na steklo »Bilo nas je pet v kleti« in z njo spočel osnove hlebinske šole. Tu je najti preprost ljudski izraz barve in oblike, to o čemer je dolgo razmišljal. Kot povratnik iz Pariza ni hotel prinesiti (kot večina) s seboj francoske recepte in slikati rože, ženske akte in »mrtve ribe«. Treba je zakoračiti »na mestne ulice in na vaše njive« in tam doživljati »brez akademskih koncepcij in konvencionalne lepote«. Ko se je vrnil domov, je imel zase, za Zemljo in hlebinsko šolo jasno usmeritev: kaj, kako in zakaj risati in slikati. Čista in jasna oblika »razumljiva najširšim slojem ljudstva«. Vsebina mora »odražati družbena nasprotja in našo stvarnost«, kajti napreden umetnik mora ustvarjati realno okolje v katerem živi in se nujno izogibati plehki idealizaciji in preračunljivosti. Hegedušić je dobro ločil »ljudsko umetnost« od »kolektivne ali leve umetnosti«. Naj ne bo motiv naslikan s folklornimi očmi ali zgolj kot suha ugotovitev, temveč mora biti dožvljen s socialno zavestjo. Taka orientacija in težnja sta rodili vsebinsko in formalno resnično prepričljiva dela, ki so še danes vzor naše izvirne umetnosti. To je zasluga iskrenega in požrtvovalnega prizadevanja Hegedušića in njegovega večletnega neprekinjenega dela s Hlebinci. Njegov delavski krožek (Raušević, Kostić, Mikloš) je deloval le občasno, vzgoja je bila kratkotrajna, zato sistem pouka in dela ni niti stekel. Delavci pa najbrž niso časovno uspeli se posvetiti likovnemu delu v toliki meri kot kmetje (zlasti pozimi), njihov obstoj pa je bil odvisen od težkega dela. Vendar je uspelo Hegedušiću pritegniti jih kot sodelavce in razstavljavce Zemlje (Raušević, najboljši med delavci, je leta 1937 padel v bitki pri Guadalahari v Španiji).

*Krsto Hegedušić:
Kegljišče, risba, 1933*

Pozabiti ne smemo, da so v tem času poleg kmetov-slikarjev nastopali tudi kmetje-pisatelji in pesniki. Najboljši kmetski pisec je bil Pavlek-Miškina iz podravskega Djelekovceva. V isti vasi je živel najboljši slikar-samouk Mirko Virius (oba so ustaši umorili).

Iz dandanašnjega tako imenovanega naivnega slikarstva je izhlapela socialna prizadetost in izvirno doživetje. Na platnih in steklih se rojevajo idealizirane pokrajine, ljudje in dogodki, včasih prava čudesa eksotika. Ta »naiva« se je z integracijo s svetovno trgovino sprevrgla na stopnjo kičastega okusa in dekadence. Ostala bodo v trajni vrednosti le tista dela, pri katerih je prisotno doživetje, skromnost in iskrenost. To pa so po večini tista iz hlebinskega obdobja, ko jim je dajal smer mojster Hegedušić.

V takem nenehnem delu, razen tega še marksistično pojmovanje umetnosti, je pomenilo, da se je Hegedušić postavil po robu celemu spletu malomeščanskega likovnega okusa, a kar je bilo še huje, je ogrožal kot socialni prekucuh tedanji družbeni red. Zato je bil v letih 1931, 1932, 1933 in 1939 večkrat gost zaporov od Koprivnice in Zagreba do beograjske Glavnjače. Ob vdoru Nemcev v Zagreb je bil takoj v krempljih gestapovcev, sledili so ustaški zapor, zbirno taborišče Gospić, ki je veljalo za čakalnico klavnice v Jadovnu. Od tu se je po naključju čudežno rešil. Sledil je hišni zapor; znašel se je tudi na seznamu talcev. Iz medvojne razdobja je izdal mapo jedkanic »Tudi nam ni bilo lahko«.

Njegova najbolj znana dela so Zeleni kader (1928), Rekvizicija (1929), Sejem v Koprivnici (1930), Zadušnica (1933), Jogenj (1933), Justizia (1934), Delovske ledine (1934), Pleti kotec kak tvoj otec (1936), Romarji (1937 in 1938), Bitka pri Stubici (1947), Mrtve vode (1956), Finale (1957), Čuvarji taborišča Jasenovac (1957), Na Dravi (1960), Svitanje (1961), Transport taboriščnikov (I in II, 1963), Vešala (1964), Pater noster (1965), Soho (1967), Otroci celice (1966), Podravskega motivi (34 risb — 1933, s spremno besedo M. Krleže), Kmetski punt 1573 (zavesa Narodnega gledališča v Zagrebu 1967) in Tjentište (13 fresk iz NOB, v delu od 1971—1974).

Od leta 1937 je bil predavatelj na Akademiji likovnih umetnosti v Zagrebu, 1948 postane redni član Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti in dvajset let

kasneje dopisni član Srbske akademije znanosti. Leta 1950 je postal mojster-slikar in od tedaj vodi svojo mojstrsko šolo v ulici Gorana Kovačiča 19.

Hegedušić se je posvečal tudi gledališki inscenaciji od leta 1936 dalje in ilustraciji ter opremi knjige od leta 1932.

Slovenec je Hegedušić od mladih let iskren prijatelj. K nam je prihajal kot predavatelj že v tridesetih letih. Njegov vpliv Zemlje je našel pri nas močan odziv. Še posebej pa je pripomogel k razvoju slovenske likovne skupine GRUDA, ki je prevzela zemljaški program in bila ustanovljena v Zagrebu leta 1938. Bil je učitelj kar sedmim grudašem: Cirilu Abramcu, Vladu Lamutu, Mirku Lebezu, Gabrijeli Spanring, Lojzetu Šušmelju, Branku Zinauru in Stanetu Kumarju. Po vojni je Krsto Hegedušić razstavljal v Sloveniji samostojno in skupinsko. Enkrat je priredil razstavo svoje šole v bivšem Jakopičevem paviljonu. Njegova samostojna razstava v ljubljanski Mali galeriji 1960—1961 je doživela velik obisk in pozornost. Prvo retrospektivno razstavo mu je lani priredil Mestni muzej v Bologni, šele nato Zagreb. Monografijo bo doživel letos v svojem triinsedemdesetem letu. Tako kot pri nas knjiga o GRUDI, podobno na Hrvaškem knjiga o ZEMLJI čakata pripravljeni na mecena v letu 1974.

Manko Golar

Reflektor

(Gonars 1943)

*Kot meč blesteč zasika v noči,
v atome reže splašeno temino,
z jezikov liže komaj rojeno pšenico
in voha za človekom kakor za zverino.*

*Zarije se v oči že skoraj mrtve,
kot hótél bi prebrati misli trudne
in sanje naše o svobodi, soncu,
ko kuje noč minute, ure budne.*

*Le rij, le rij, ti splašena zverina,
reflektor besen ti ob žici!
Ne boš uganil naših misli svetlih,
čeprav nas bičaš, pes, po lici!*

Iztok Ilich

Vladimir Kavčič: Zapisnik — legenda

Ali je Brodnik kriv? Je bil izdajalec? Je bil po pravici obsojen ali upravičeno in prepozno rehabilitiran? Kakšne vloge so ob njem in vzporedno z njim odigrali Gašper, Robnik, Evelina? Kolikšna je njihova krivda in ali je zares vse jasno, nedvoumno, raziskano, preverjeno?

To so poglavitna vprašanja, s katerimi se je v svoji najnovejši knjigi — legendi z naslovom Zapisnik — spoprijel Vladimir Kavčič. In izkaže se, kako glede nekaterih vprašanj, ki so spočetka videti docela jasna, neproblematična, nazadnje sploh ni mogoče dobiti dokončne, enkrat za vselej veljavne sodbe. Kriteriji in vrednote, objektivni in subjektivno obarvani podatki, spomini, kategorične izjave in dvomeča ugibanja, se v medsebojnem soočanju krhajo, rušijo. Ne prispevajo k oblikovanju dokončne sodbe, marveč s seštevanjem in izločanjem tez in trditvev z novimi tezami in trditvami, podobno, ki je zanje — glede na nekatere oprijemljive in zanesljive podatke — v začetku videti, da je ne bo težko utrditi ali ovreči, le še zamegljujejo, pačijo in izkrivljajo.

Da bi dokazal objektivno nemoč na videz že skoraj znanstvene metode seštevanja in primerjanja izjav neposrednih ali vsaj posrednih prič dogodkov, ki sestavljajo jedro problema in se torej sučejo okoli ne-krivde nekega človeka, je pisatelj uporabil nenavadno, vendar izredno sugestivno metodo nizanja dejstev in protidejstev, ki se razkrivajo ob prebiranju zapisnika, nastalega po dolgotrajnem natančnem izpraševanju sedemindvajsetih v dogodke tako ali drugače vpletenih ljudi. Ker gre za besede, posnete na štirih magnetofonskih trakovih, je videz avtentičnosti izjav in objektivnosti izpraševalcev, katerih vprašanja čutimo pravzaprav le posredno, skozi odgovore prič, še toliko bolj prepričljiv.

In celo že preveč prepričljiv?! Zato, ker so videti izjave Dona, Jelena, Cvete, Malija, Žaneta, Eveline in drugih, kljub nekaterim bistvenim protislovjem in razlikam, do kraja poštene, utemeljene in zato tudi docela verjetne. Bralec je priča tkanju čedalje gostejše mreže, sestavljanju svojevrstne mozaične podobe, ki pa naposled kljub vsemu ne daje videza nečesa, kar bi lahko bilo zgolj samo to in popolnoma nič drugega — torej prepričanje o Brodnikovi nedvomni krivdi oziroma popolni nedolžnosti. Osrednje vprašanje, ali je Brodnik namreč bil izdajalec, povezan z gestapom, ali ne, se niti za ped ne približa svoji dokončni razrešitvi. Celotno nasprotno: oglasijo se še novi dvomi, še dodatna vprašanja, ki jim že kar ni več videti konca, in se tako rekoč mimogrede razkrije še marsikaj, po čemer priče niti niso bile vprašane.

In tudi zato, ker je znal pisatelj to žgočo problematiko tako živo in prepričljivo zastaviti. Ker ga bolj kot navidezna neoporečnost in objektivnost izpraševalske metode in tudi bolj kakor njen namen zanima človeška plat odgovorov oziroma med seboj kar se da različnih ljudi, ki te odgovore oblikujejo.

Kavčičeva pripoved je namreč nenavadno zgoščena in strnjena, sestavljena pravzaprav le iz vrste sedemindvajsetih, zvečine tekočih, tu in tam pa tudi živčnih in nepovezanih monologov, skozi katere si bralec postopoma oblikuje predstavo o ljudeh, ki te odgovore dajejo. Včasih so njihove besede zmedene in nepovezane, drugi predstavljajo spet na videz povsem zgrešeno, od bistva problema oddaljeno intelektualistično razglabljanje, tretjič oblikujejo docela trezno, preprosto izpoved, četrtič pa so spet polne bodisi strupenega obrekovanja, nestrpnosti, zagrenjenosti ali hlinjene iskrenosti.

V tem pogledu je značilna izjava Brodnikove žene, ki so jo poklicali proti koncu, ko je izpraševanje pravzaprav že nepopravljivo zašlo v slepo ulico: ...Ničesar mi ni žal. Bilo je, kot je moralo biti. Vojna, povojni čas, sovraštvo in zmeda, vsega tega smo sami krivi, mi ljudje ... Nikogar ne krivim, premnogi so trpeli krivico, mnogi jo še trpijo, drugi so že vse pozabili. Le čas gre naprej. Ko ne bo več nikogar izmed nas, šele tedaj bo konec vojne ...

Zato po svoje preseneča, da je pisatelj svojemu psihološko globokemu, dognanemu in spretnemu postopnemu razgrinjanju in razpredanju docela verjetnih človeških usod, s tem, ko je svoje pisanje imenoval legendo, sam postavil mejo. Kakor pravi, je legenda v teoriji književnosti pripoved o izmišljenih dogodkih, o dogodkih, za katere nimamo dovolj zanesljivih virov, skratka pripoved, ki je zgodovinsko jedro, če ga je sploh ime-la, fantazijsko močno preoblikovala.

Nič od vsega, kar spoznamo, naj torej ne bi bilo neizpodbitno res. Vse usode, dogodki in kraji naj bi bili izmišljeni, podobnosti pa zgolj naključne in nenamerne?!

Kakor za koga! Problematika Zapisnika je s svojimi razsežnostmi takšne narave, da bodo nekateri bralci v Kavčičevem pisanju — in to kljub njegovemu opozorilu ali zavoljo tega nemara celo še bolj vztrajno — iskali znane dogodke, svoje znanke ali celo sebe. Takšna je namreč pri nas že bila usoda vrste s podobnim pogumom napisanih knjig in se ji, kot kaže, tudi Kavčičeva ne more več izogniti.

Le-to pa bo knjigi bržkone predvsem v prid. Po njej bo segel širši krog bralcev in bo potemtakem lahko še večim ljudem

povedala, kar hoče in mora sporočiti: Vojna je zlo s posledicami in razsežnostmi, ki jih ni mogoče meriti zgolj s statističnimi metodami, s porazi in zmagami; je splet okoliščin in dogodkov, nikakor ne le velikih in herojskih, ki lahko s svojo izjemnostjo še kako odločilno vplivajo na usode celih narodov in v nič manjši meri na usodo posameznikov. Glede na izjemnost položaja, v katerem se lahko vsak hip znajde vsakdo in se obnese tako ali drugače, vzdrži ali se zlomi, ni in ne more biti do kraja objektivnih, dokončno veljavnih meril. Kajti smrt je slepa — nemalokdaj tudi takrat, če si jo vzameta v zakup resnica in pravica v imenu najvišjih in najsvetejših vrednot.

Zadnja svetovna vojna je bila za velik del človeštva doslej največje zlo. In to zlo je in v nekaterih oblikah živi še danes. Vsaka morebitna naslednja vojna tolikšnih razsežnosti pa bi, glede na nenehno izpopolnjevanje ubijalskih in mučilnih orodij, posameznika in človeštvo — če bi sploh preživelo — postavila pred še veliko hujše preizkušnje.

Tudi zato je Zapisnik v bistvu zelo angažirano besedilo in v tem smislu odločno presega nekam »samobrambno« omejitve, ki jo je avtor nakazal, ko je svoje delo predstavljal kot legendo. Poleg obsodbe nekaterih metod in opozorila na neizogibne in obsežne posledice, ki jih imajo takšne metode z vsemi variantami pritiska na človeka, je zato v tej knjigi mogoče videti tudi resen opomin, pretresljiv memento, naj se kaj podobnega ne zgodi nikoli več. Kajti zdaj bi se bilo iz zgodovine že mogoče naučiti več kot dovolj. In tudi zadnji čas je!

Knjigo je izdala mariborska založba Obzorja, opremil pa jo je Matjaž Vidic.

Iztok Ilich

Karel Grabeljšek: Velika vera

V izčrpnih spremnih besedi k pričujočemu preglednemu izboru, ki ga sestavlja 11 črtic oziroma novel (Pagat, Velika sreča, Bunker, Da bo Marjanci lepše, Balada o starem Kōrenu in njegovem sinu, Češnja, S krvjo je prepojena ta zemlja, Pričal bom, Ob zadnjem obisku, Otroci naj mirno spi, V ljubezni je črv) ter odlomek iz romana Med strahom in dolžnostjo, je Jože Šifrer med drugim zapisal: Karel Grabeljšek, s partizanskim imenom Gaber, je dokaj samosvoja pisateljska osebnost. Spada v tisto generacijo, ki je pred drugo svetovno vojno iskala smisel svojemu obstoju in to iskanje izražala tudi

v umetniški besedi, a je svoje ideale našla šele v nemirnem, doživljajsko tako razgibanem času vojne in narodnoosvobodilnega boja.

Tej strnjeni karakterizaciji je mogoče dodati še marsikaj. V prvi vrsti to, da sodi Karel Grabeljšek brez dvoma tudi danes med najboljše pisatelje, ki večidel opisujejo dogodke narodnoosvobodilnega boja in dogodke neposredno po njem. Od svojih prvih del, ki so bolj ali manj črno-bele herojske fabule, je vsekakor napravil velik razvoj v kompleksno obravnavanje človeka v tako usodno odločilnem obdobju naše zgodovine

kot je bila druga svetovna vojna. Začel je z veliko vero in jo tudi obdržal, četudi je na koncu ta vera pomešana z grenkobo in bolečino spričo dejstva, da človek vendarle ni tako čist, kot so čiste ideje, ki jim je kot pisatelj posvetil svoje življenje in svoja pisateljska prizadevanja.

Vse te najznačilnejše poteze Grabeljškovega pisanja so v »Veliki veri« zadosti nazorno predstavljene. In ker so njegovi prozni sestavki izbrani iz treh zbirk črtic oziroma novel (Za svobodo in kruh, 1947; V novi svet, 1950; Žive brazgotine, 1955) in iz enega romana, je prav tako očitno tudi kronološko načelo, ki je vodilo pri delu urednika oziroma avtorja izbora. Tak način izbiranja ni le najpogostejši, marveč tudi najprimernejši, če naj gre predvsem za predstavitev razmeroma dolge in raznolike ustvarjalne poti, posameznih razvojnih obdobij in tematskih značilnosti ter premikov v več desetletij trajajočem delu tega ali onega besednega umetnika. Tudi to pot imamo namreč opraviti s svojevrstnim reprezentativnim prerezo skozi 23 let trajajoče obdobje (od »Pagata«, 1944 do romana »Med strahom in dolžnostjo«, 1967), v katerem je Grabeljšek objavljaj največ in tudi svoja najboljša dela — če

izvzamemo njegovo najnovejšo knjigo »Bolečina« (1973), ki je ta izbor iz razumljivih razlogov ne upošteva.

V tem smislu je, predvsem za mlajše bralce, dragocena tudi obširna spremna beseda, v kateri Jože Siferer opisuje Grabeljškovo življenjsko in pisateljsko pot ter kritično analizira in vrednoti njegovo pripovedno delo. Vrsto zanimivih in koristnih bibliografskih in drugih podatkov je mogoče najti še v opombah, ki jih je prav tako sestavil Jože Siferer.

Naposled velja še opozoriti, kako pomembno je, da je pričujoči izbor iz Grabeljškovih krajših proznih del izšel v okviru razmeroma množične knjižne zbirke »Konдор« (štev. 138, založba Mladinska knjiga), ki že dolgo vrsto let prihaja predvsem v roke dijakov in študentov. Izbor za to izdajo Grabeljškove proze je pripravil Milko Štolfa (dopolnil ga je še Jože Siferer); knjižico je oblikovala in tehnično uredila slikarka Dunja Furlani, pri čemer je za opremo platnic uporabila enega izmed manj znanih medvojnih portretov mojstra Božidarja Jakca »Partizan Fonze«, na katerem je upodobljen Alfonz Vrhovec (septembra 1944).

Črtomir Šinkovec

Milan Guček: Šercerjeva brigada

Nedavno je prišla na slovenski knjižni trg knjiga Milana Gučka: *Šercerjeva brigada* in sicer kot 6/1 knjiga knjižnice NOV in POS. Ta knjižnica, ki jo izdaja Partizanska knjiga, je na splošno že zelo znana, kljub temu naj povemo, da bo zaključena v približno osmih letih in da bo obsegala okoli 80 knjig. Zasnovana je bila z namenom, da bi dobili čim popolnejšo sliko o našem narodnoosvobodilnem boju. Zato pisci pri pisanju razen domačih dokumentov upoštevajo tudi tuje, sovražnikove, zlasti pa se naslanjajo na spomine in pričevanja udeležencev. Poleg osnovnega dela zbirke, ki zajema zgodovinski razvoj slovenskih partizanskih enot, ima knjižnica še problemski del, ki obravnava posebne dejavnosti in nekatera važnejša obdobja in dogajanja v njej. Tako je doslej v osnovnem programu izšlo 19, v problemskem pa 11 knjig.

Šercerjeva brigada, po vrsti četrta slovenska narodnoosvobodilna udarna brigada, je bila ustanovljena 6. oktobra 1942 na Mo-

krcu. To je bil čas, ko so še krvavele rane, ki jih je bila prizadela velika italijanska poletna ofenziva, v kateri je Notranjska največ trpela. Neprizadete so bile v glavnem le tiste vasi, kjer so bile italijanske postojanke. Mnogo ljudi so bili Italijani odgnali v internacijo, mnoge so popolnoma nedolžne postrelili.

Operativno področje brigade je bilo ozemlje vzdolž južne železnice do bivše jugoslovansko-italijanske meje, Suha krajina in Kočevsko. Na tem, za komunikacije pomembnem območju, so Italijani nastopali kruto in brezobzirno. Proti osvobodilnemu boju so prirejali kazenske ekspedicije, požigali vasi, množično streljali domnevne aktiviste OF, kar je za brigado, ki je kdaj pa kdaj živela samo od sadja in zapuščenih sadovnjakov, pomenilo še večjo stisko s prehrano. Prebivalstvo se v strahu pred okupatorjevo strahovlado ni več upalo tako odkrito podpirati partizansko vojsko. Tedaj se je bila tudi bela garda pokazala s pravo barvo

in vpadala partizanom v hrbet. Belogardisti so bili v marsikaterem primeru krivi za mnogo postreljenih ljudi.

Ob ustanovitvi Šerčerjeve brigade so bile nekatere vasi v okolici Mokra še naseljene, tako Zavrh, Golo, Škrilje in še nekatere. Ker pa je brigada prav na tem območju začela z manjšimi napadi, je sovražnik pregnal ljudi tudi od tod, razdril je hiše in peči, da partizani v njih ne bi mogli iskati primerne bivališča. Požgati pa teh vasi niso hoteli zaradi bele garde, ki naj bi imela to območje pod izključnim nadzorstvom, seveda v sodelovanju z okupatorjem.

Kot že rečeno, se je brigada že prve dni spopadala s sovražnikom okrog Krvave peči, toda pravi ognjeni krst je doživela 13. oktobra na Pokojišču pri Padežu. Tam so bili Italijani in belogardisti pošteno tepeni, na kraju boja pa so pustili tudi mnogo orožja in streliva. Ta zmaga je bila za brigado velikega pomena. Glas o njej se je razširil v bližnje in daljnje vasi ter okrepil vero v moč partizanskega orožja in spodrezal korenine lažem o uničenju partizanstva.

O življenju, bojih in porazih Šerčerjeve brigade mi je nekoč marsikaj pripovedoval pokojni narodni heroj Jože Klanjšček-Vasja. Med drugim je povedal tudi dve anekdoti, ki sta vredni, da jih zabeležimo:

»Imeli smo zelo hrabre in odlične borce. V večini so bili Notranjci in Ljubljanci, bajtarski in kmečki sinovi, gozdni delavci, delavci iz ljubljanskih tovarn in študenti. Med njimi naj omenim Cveta Močnika, brkatga, vedno nasmejanega moža, ki mu ni nikoli zmanjkalo humorja, pa Nandeta, komandanta, Angleža Frenka, ki je bil zelo rad v družbi Jožeta Mirtiča-Zidarja. Oba sta kadila pipo. Tudi Matevž Hace je bil v tej brigadi, pa kronist Oki, mladi kurir in slikar Čopič, in Dore Klemenčič-Maj. V brigadi smo imeli najboljši pevski zbor.

Med odličnimi in pogumnimi borci pa smo imeli tudi nekaj lenuhov. Med temi je bil partizan, ki smo mu rekli Selasi. Bil pa je tako zanemarjen, umazan in zaspan, da ni bilo ničemur podobno. S tem možakarjem smo zares imeli hude muke. Nikoli ni hitro hodil, ne hitro govoril. Nikoli ni šel po vodo ali krompir, nikoli ni cepil drv. Skratka, bil je velik lenuh. Toda nekoč smo v brigadi imeli tekmovanje, tek na dvesto metrov. Kdor bo prvi, dobi deset cigaret. Za tekmo so se prijavili predvsem kurirji, ki so imeli nekakšno prednost. Videč cigarete, se je na veliko začudenje prijavil tudi Selasi. In glej,

ko se je tekma začela, jo je ucvrl kakor zajec. Za najmanj štirideset metrov je prehitel najhitrejšega kurirja in — dobil cigarete. Šele pozneje smo ugotovili, da je bil tekač pri športnem društvu Ilirija.

Nekoč so se Italijani po hudem boju utaborili v Krvavi peči. Naša brigada se je pred premočjo umaknila proti Travni gori, v taborišču pa je ponevedoma ostal Selasi sam, nekaj sto metrov stran pa je v neki vrtači ostalo precej veliko tele z zlomljenimi nogami. K sreči, umaknili so se bili tudi Italijani. Selasi se je prebudil in ugotovil, da ni Italijanov, ne brigade, ne kuhinje, ne hrane. Našel pa je tisto tele. Ker ni imel ne noža ne bajoneta, je odšel po lopato in z njo odril in razparal tele ter toliko časa kuril in pekel, da je celo tele pospravil. Šele čez deset dni je prišantal za brigado na Kočevsko in povedal, kako je preživel celih osem dni...»

Jože Klanjšček-Vasja se je dobro spominjal tudi bojov za Žužemberk, ko je Šerčerjeva brigada varovala, da sovražnik ne bi presenetil napadalcev iz Trebnjega in Sela—Šumberka. Tedaj je brigada zaplenila sovražniku težke strojnice in dovolj streliva, a kar je bilo glavno, zaplenila je tudi prvi top v Sloveniji. Vest o tem topu se je hitro razširila po brigadah, ob njem pa je vsak partizan domneval, da je že redna vojska, ki je oborožena tudi s topovi. S tem plenom je bojevitost brigade dosegla svoj višek, pridobila pa je tudi na ugledu.

To je le drobec spominov komandanta Vasje. Milan Guček, avtor zgodovine Šerčerjeve brigade, je v tej knjigi v devetih poglavjih opisal življenje brigade od njenega nastanka do bojov za Kočevje in do priprav za pohod v okviru štirinajste divizije na Štajersko, se pravi, opisal je le polovico njene bojne poti. Drugi del te poti ni nič manj buren in zanimiv, saj je brigada v prvih dneh maja 1945 dosegla celo Gosposvetsko polje in Velikovec ter prodirala proti Celovcu, kjer je zaključila svojo zmagovalno pot.

Avtorju moramo priznati, da se je svojega dela lotil natančno in dosledno, pri tem ni le enostransko ugotavljal, temveč tudi kritično presojal in ocenjeval bojne uspehe, poraze in razne delikatne odločitve. Knjiga se bere kot napeta povest, kar je odlika Gučkovega peresa. Ob koncu knjige je dodal seznam partizanov-prostovoljcev od ustanovitve do konca februarja 1943, seznam padlih šerčerjevcev od ustanovitve brigade do odhoda na Štajersko ter kazalo imen in krajev. Knjigo je opremil Vladimir Lakovič, tehnično pa uredil Jože Certalič.

Prejeli smo v oceno

Mica ŠKERLAVAJ: *Najdenka*. Opremil Vladimir Lakovič. Izdala in založila Založba Borec. Ljubljana 1974.

Zvonimir KULUNDŽIĆ: *Politika in korupcija v kraljevi Jugoslaviji*. Prevedel Dušan Željeznov. Opremila ing. arch. Nadja Furlan. Izdala in založila Založba Borec. V Ljubljani 1973.

Srečko KOSOVEL: *Zlati čoln*. Pesmi. Spominska izdaja ob sedemdesetletnici pesnikovega rojstva. Uredil in spremno besedo napisal Anton Ocvirk. Kosovelovo podobo izdelal Božidar Jakac. Opremila Nadja Furlan. Založila Državna založba Slovenije in Založništvo tržaškega tiska. Ljubljana 1974.

Srečko KOSOVEL: *Zbrano delo*. Druga knjiga. Integrali, pesmi v prozi, črtice, dodatek. Uredil in opombe napisal Anton Ocvirk.

Izdala Državna založba Slovenije. Ljubljana 1974.

Erich Maria REMARQUE: *Noč v Lizboni*. Roman. Zbirka: Levstikov hram. Prevedel Silvester Škerl. Opremil Andrej Habič. Oblikoval in tehnično uredil Borut Kovše. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

J. W. GOETHE: *Faust* — prvi del, odlomki. Prevedel, prizore izbral in uredil, spremno besedo in opombe napisal Božo Vodusek. Med besedili nekaj ilustracij iz raznih izdaj Fausta. Tehnično uredila Dunja Furlani. Knjižnica Kondor št. 139. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.

James JOYCE: *Ulikses*. Prevedel, besedila izbral in uredil, spremno besedo in opombe napisal Janez Gradišnik. Opremila in tehnično uredila Dunja Furlani. Izšlo kot 142. zvezek knjižnice Kondor. Izdala Mladinska knjiga. Ljubljana 1974.